

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या
संशोधन निधीतून मंजूर लघू संशोधन प्रकल्प

संशोधन प्रकल्प विषय

“१८ व्या शतकातील तर्फ पाटसचा राजकीय व प्रशासकीय
अभ्यास ”

-: सादरकर्ता :-

श्री. सुरेंद्र अर्जून शिरसट
इंदापूर तालूका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,
कला महाविद्यालय, भिगवण
ता. इंदापूर, जि. पुणे.

शैक्षणिक वर्ष २०१६-१८

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या

संशोधन निधीतून मंजूर

लघू संशोधन प्रकल्प

संशोधन प्रकल्प विषय

“१८ व्या शतकातील तर्फ पाटसचा

राजकीय व प्रशासकीय अभ्यास ”

-: सादरकर्ता :-

श्री. सुरेंद्र अर्जून शिरसट

इंदापूर तालूका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे,

कला महाविद्यालय, भिगवण

ता. इंदापूर, जि. पुणे.

शैक्षणिक वर्ष २०१६-१८

प्रमाणपत्र

मी श्री. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट, सहाय्यक प्रध्यापक, इंदापूर तालुका शिक्षण प्रसारक मंडळाचे, कला महाविद्यालय, भिगवण, ता. इंदापूर, जि. पुणे प्रमाणीत करतो की, मला सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाने लघु संशोधन प्रकल्प '१८ व्या शतकातील तर्फ पाटसचा राजकीय व प्रशासकीय अभ्यास' मंजूर केलेला आहे. सदर प्रकल्पाचे संशोधन मी स्वतः केलेले असून माझ्या माहिती व समजुती प्रमाणे खरे आहे. सदर संशोधन इतर कोणीही व कोठेही प्रसिद्ध केलेले नाही.

आपला विश्वासू,

दिनांक-

ठिकाण -

श्री. सुरेंद्र अर्जुन शिरसट

१८ व्या शतकातील तर्फ पाटसचा राजकीय व प्रशासकीय अभ्यास अनुक्रमणिका

●	मनोगत	I
●	प्रमाणपत्र	IV
प्रकरण १ ले.	विषयप्रवेश <ul style="list-style-type: none"> ● भारतातील स्थानिक प्रशासन- ● तर्फ पाटसची भौगोलीक माहीती ● तर्फ पाटसचा इतिहास ● संकल्पना व संबोध 	१ ते ९
प्रकरण २ रे.	तर्फ पाटसची राजकीय व्यवस्था <ul style="list-style-type: none"> ● तर्फ पाटसची राजकीय व्यवस्था ● गावनीहाये इनामे व मोकासे ● इनामे व मोकासा व्यवस्था 	१० ते २१
प्रकरण ३ रे.	तर्फ पाटसची प्रशासकीय व्यवस्था <ul style="list-style-type: none"> ● हक्कदार व वतनी अधिकारी- ● प्रशासकीय यंत्रणा <ul style="list-style-type: none"> - महसूल प्रशासन - जकात प्रशासन 	२२ ते ४९
●	निष्कर्ष	५० ते ५१
●	निवडक संदर्भग्रंथ सुची	५२ ते ५५

प्रकरण १ ले. विषयप्रवेश

१. भारतातील स्थानिक प्रशासन-
२. तर्फ पाटसची भौगोलीक माहीती
३. तर्फ पाटसचा इतिहास
४. संकल्पना व संबोध

१. भारतातील स्थानिक प्रशासन-

गुप्त काळात देश, भुक्ती, प्रदेश व विषय असे राजकीय विभाग होते.^१ एका गावाखाली काही खेडी व वाड्या असत. त्यांना शुक्रानीतीमध्ये अनुक्रमे पल्ली व कुंभ अशा संज्ञा आहेत^२ गावाहून मोठे असे दहा, वीस, शंभर, सहस्र गावांचे विभाग असून त्या प्रत्येक विभागावर नेमलेले अधिकारी असत. त्यांचा क्रम असा की, सहस्रगावामाधिपतीच्या हाताखाली शतग्रामाचा एक असे दहा ग्रामाधिपती, शतग्रामाधिपतीच्या हाताखाली वीस गावांचा एक असे पाच ग्रामाधिपती व वीस ग्रामाधिपतींच्या हाताखाली दशग्रामांचा एक असे दोन ग्रामाधिपती. त्यापैकी शतग्रामाधिपतीला सामंत अशी संज्ञा शुक्रानीतीत दिलेली आढळते.^३

बदामीच्या चालुक्य राजांच्या काळात महाराष्ट्राच्या प्रदेशात राज्याचे राष्ट्र, विषय, अभोग व ग्राम असे विभाग होते. त्याजवरील अधिकाऱ्यांना राष्ट्रकूट, विषयापती, अभोगिक व ग्रामयुक्त ही नावे असत^४. पूर्वमध्ययुगीन आहार म्हणजे तालुका होय.^५ राष्ट्रकूट साम्राज्यात राष्ट्र, विषय, ग्राम अशी प्रशासकीय विभागणी होती. त्यावर राष्ट्रपती, विषयापती व ग्रामकूट हे अधिकारी असत.^६

• तालुका-

राष्ट्रकूट साम्राज्यात विषयाचे अनेक भाग पाडले जात त्यास भुक्ती म्हणत. भुक्ती म्हणजे तालुका होय. त्यावरील अधिकारी ते भोगीक किंवा भोगपती. भुक्तीच्या पोटविभागात प्रत्येक १० ते ३० गावे असत. त्यावर लष्करी अधिकाऱ्यांना नेमले जात असे. भुक्ती व विषय याजवरील सरकारी वसूली अधिकाऱ्यांच्या मदतीला वतनदार अधिकाऱ्याची योजना करण्यात आली होती.^७

सुलतानशाही काळात अल्लतमश ते बल्बन या सुलतानांच्या शासनकाळात जमीन महसूल वसूली मध्ये इक्तेदार व स्थानिक कुलीन वर्ग यांची प्रमुख भूमिका होती. नव्याने स्थापलेल्या राज्यव्यवस्थेला स्थानिक कुळांची मदत घेणे अनिवार्य ठरले. त्यातून जुन्या - नव्या व्यवस्थेचा समन्वय झाला.⁸ मुहम्मद बीन तुघलक याने स्थानिक प्रशासनाचा संस्थात्मक विकास घडवून आणला. या अंतर्गत शिक, परगणा व ग्राम या संस्थांची उन्नती झाली. यामध्ये जबाबदारी व्यक्तिगत नसून सामुहीक होती. यामुळे महसूल व्यवस्थेत भ्रष्टाचार कमी होऊन प्रशासनात सुगमता आणण्याचा प्रयत्न केला गेला.⁹

चोलांचे स्थानिक प्रशासन प्रसिद्ध होते. मोठ्या विभागास मंडल म्हणत. मंडलची विभागणी कोट्टम किंवा वलनाडू मध्ये होत असे. कोट्टम किंवा वलनाडू हा जिल्हा होय. वलनाडूला नाडू या उपविभागात विभागले जात असे. नाडू या भागाला कुरम सुद्धा म्हणत. नाडू मध्ये ५० गावे असत. चोल प्रशासनात ग्रामसभांना आणि सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक संघटनांना महत्व होते. ग्रामप्रशासनात 'महासभा' आणि 'उर' या सभांना महत्व होते. उर समितीला अड्डुगडम आणि गडम या कार्यसमित्या होत्या.¹⁰ ग्रामसभांना व्यापक अधिकार हे चोल प्रशासनाचे वैशिष्ट्य होते.

चहमान शासकांच्या काळात गावाच्या सदस्य मंडळास महाजन असे म्हणत. गावप्रमुखास महांतारा किंवा महंत म्हणत. कलचूरी शासकांच्या काळात गावप्रमुखास ग्रामकुट किंवा ग्रामभोगीका म्हणत. महत्तरा याच्या नेतृत्वात पंचकूट हा प्रमुखांचा गट होता. त्या गटाद्वारे दिवाणी आणि गुन्हेगारी दावे चालवून निर्णय दिला जात असे. परमार शासकांच्या शिलालेखांमध्ये ग्रामटाका आणि महामत्तना यांचा उल्लेख येतो.¹¹

विजयनगर शासकच्या काळात चोलांची जुनी प्रशासकीय व्यवस्था नष्टप्रायः झालेल्या स्थानिक प्रशासनाची पुनर्रचना करण्यात आली. आयंगार व्यवस्था तयार करण्यात आली. आयंगार अर्थात ग्राम-सेवक किंवा ग्रामप्रमुख होय. प्रत्येक गाव हे एक एकक मानले आणि त्यावर बारा आयंगारांची नेमनूक करण्यात आली. हे पद वंशपरंपरागत होते. त्यांना करमुक्त जमीन दिलेली होती. ही जमीन ते विकू शकत, उत्तराधिकाऱ्यांना हस्तांतरीत करू शकत तसेच ही जमीन तारण ठेऊन कर्ज घेऊ शकत असे. या बारा आयंगारांचे काम म्हणजे ग्रामप्रशासनाचे संचालन, जमीन विक्री, जमीन हस्तांतरण व जमीन दान इत्यादी होय.¹²

१४ ते १७ व्या शतकादरम्यानच्या दख्खन मधील स्थानिक प्रशासकीय व्यवस्थेत सरकार व परगणा या संज्ञा अढळून येतात. इक्तेदारास दिलेल्या इक्ता मध्ये सुमारे १०० गावे असत. या काळातील गाव प्रशासना बद्दल मर्यादित माहिती मिळते. गाव हे गावप्रमुखाच्या नियंत्रणातील अबाधित एकक होते. मध्ययुगात राजपूत प्रदेशात गावापेक्षा मोठे प्रशासकीय एकक म्हणजे परगणा किंवा शिक्क होय. गावचे सामान्य प्रशासन न्यायदानाचे काम पंचायत द्वारे पार पडले जात असे.¹³

मू. ग. पानसे यांनी 'यादवकालीन महाराष्ट्र' या पुस्तकात केलेल्या उल्लेखा नुसार, यादवकाळात 'देश' हा मोठा तर 'कंपण' हा लहान प्रादेशिक विभाग होता. देशमुख पदाला समांतर 'देशग्रामकुट' तर देशपांडे पदाला 'देशकुलरणि' हा शब्द वापरला जात असे. पानसे यांच्या मते ग्राम व वतन या दोहोंचा अतुट परस्परसंबंध अगदी आरंभापासून असल्यामुळे वतनदारीची पद्धत ग्रामसंस्थे इतकी पुरातन ठरते. महाराष्ट्रात अनेक साम्राज्ये आली व गेली पण ग्रामसंस्था न बदलता कायम राहिली असा निष्कर्ष त्यांनी नोंदविला आहे. बाराव्या - तेराव्या शतकात पाटलास 'कामगावुंड' किंवा 'ग्रामकुट' असे म्हणत. कुलकर्ण्यास 'ग्रामलेखक' तसेच 'कुलकरणी' असे संबोधले जात असे.¹⁴

मराठेकालीन प्रशासनात सुभा, प्रांत, परगणा, तर्फ अशी विभागणी होती. मराठा राज्याच्या सर्वात मोठ्या विभागाच्या (वरघाट, कोकण इत्यादी, यासही प्रांत असेच म्हणत) या अंतर्गत सुभे असत. उदा. सुभे पुणे. सुभ्याच्या अंतर्गत प्रांत व परगणे असत. परगणा हा प्रांतापेक्षा छोटा विभाग होता. प्रांत व परगणे यांपेक्षा लहान विभाग म्हणजे तर्फ होय. पुणे प्रांतात सहा तर्फा होत्या. काही परगण्यांत तर्फांच्या ऐवजी खेडी असत. उदा. परगणे इंदापूर मध्ये ८५ गावे होती.

२. तर्फ पाटसची भौगोलिक माहिती -

'तर्फ हा अनिश्चित संख्येने गावांचा मिळून तयार होतो. त्यात त्या प्रदेशातील डोंगररांगा, जंगले यांचाही समावेश होतो. तर्फसाठी विशिष्ट अधिकारी नव्हता. अनेक तर्फा मिळून एक परगणा तयार होत असे.' तर्फ यामध्ययुगीन प्रादेशिक - प्रशासकीय भागा संदर्भात 'The Report on Territories Conquered from Paishwa' या अहवालात माऊंट स्ट्यूअर्ट एल्फिन्स्टन याने असे मत मंडले आहे. त्याचे मत सर्वसाधारण ठिक असले तरी तर्फसाठी हवालदार हा विशिष्ट अधिकारी असल्याचे दिसते.

महाराष्ट्रात तर्फ हा एक प्रशासकीय विभाग होता. तत्कालिन प्रशासनाचे गाव हे आरंभिक व मुलभूत एकक होते. अनेक गावाच्या एकत्रिकरणातून बनलेला व परगण्या पेक्षा लहान असलेले प्रशासकीय एकक म्हणजे तर्फ होय. पुणे प्रांतातील तर्फ हवेली मध्ये ८२ गावे, तर्फ सांडस मध्ये ४९, तर्फ पाटस मध्ये ४३, तर्फ निरथडी मध्ये ३७ गावे, कर्यात मावळ मध्ये ३६ गावे, कऱ्हेपठार मध्ये ४३ गावे होती. अशा प्रकारे गावांचीसंख्या असे.

२.१ प्रांत पुणे : भौगोलिक संदर्भ

पुणे पुरालेखागारातील प्रांत आजमास दप्तरातील इ.स. १७२०-२१ सालच्या देहझाड्यानुसार पुणे प्रांतात एकूण २९० गावे व कर्यात सासवडची १० गावे होती. प्रांतांतर्गत उपविभाग स्वरूपात सहा तर्फा आणि एककर्यात होते. तर्फांमध्ये तर्फ हवेली, सांडस, पाटस, निरथडी, कऱ्हेपठार, कर्यात मावळ या तर्फा आणि कर्यात सासवड हे एक कर्यात होते. तर्फ हवेलीमध्ये ८२ गावे होती. तर्फ सांडस मध्ये ४९ गावे होती. तर्फ पाटस मध्ये ४३ गावे होती. तर्फ निरथडीमध्ये ३७ गावे होती. तर्फकडेपठार मध्ये ४३ गावे होती. तर्फ कर्यात मावळ मध्ये ३६ गावे होती आणि कर्यात सासवडमध्ये १० गावे होती. अशी एकूण गावांची संख्या २९९ होते. या २९० पैकी तरफ हवेलीतील ८२ पैकी २० आणि कर्यात मावळची सर्व ३६ गावे अशी एकूण ५६ गावे हीकिल्ले सिंहगडसाठी कायम स्वरूपी मोकासा दिलेली होती आणि पुणे प्रांताच्या हिशोबात आता २४४ गावे उरलेली होती.

• तरफ पाटस मधील गावे -

खानवटे, राजेगाव, चिंचोली, खडकी, नंदादेवी, मळद, जिरेगाव, वासुंदे, हिंगणीगाडा, रोटी, कुसेगाव, पडवी, देऊळगाव गाडा, वाखारी, केडगाव, बोरीपारधी, दापोडी, खोपोडी, वरवंड, पाटस, गिरिम, कुरकुंभ, बोरीब्याल, नायगाव, वाटलुज, मलठण, हिंगणीबेडी, शिरापूर, पेडगाव, वडगाव-दरेकर, देऊळगाव राजे, आलेगाव, खोरोडी, दोंड, सोनवडी, नानवीज, गार, कानगाव, नानगाव, पारगाव माळा, देलवडी, खुटबाव, भांडगाव आदी गावे होती.

३. तर्फ पाटसचा इतिहास -

भिमा नदीचा परिसरहा अत्यंत पुरातन आहे. दामोदर धर्मानंद कोसंबी यांनी त्यांच्या 'पुराणकथा आणि वास्तवता' या पुस्तकात भिमा नदी आणि पाटस परिसराच्या प्राचिनत्वावर शिक्कामोर्तब केलेले आहे. वर्तमान पुणे जिल्ह्यातील थेउर ते खानवटे (ता. दोंड) या भागात भिमा नदीलगत लोहयुगातील ग्रानाईट दगडातील महाश्म असल्याची माहिती ते देतात.¹⁵

▪ भोसले घराणे आणि पुणे प्रांत

मल्हार रामराव चिटणीस याने त्याच्या बखरीत दिलेला मजकूर- भोसाजी महाराणा याचे देवराजजी महाराज दक्षिणप्रांती आले. ते भोसावंत भोसले असे म्हणवून गंगा व भिमातीरी पाळेगारी करून होते.¹⁶ इ.स. १५४९ च्या पत्रानुसार बाबाजीराजे भोसले यांच्या वडीलांनी म्हणजे मालजी यांनी खरेदी केलेल्या पाटीलकी देऊळगाव, खानवटे (तर्फ पाटस, परगणे पुरंदर) व कसबे जिंती अशा भिमातीरी खरेदी केल्या.¹⁷ बाबाजी भोसले (शिवाजी महाराजयांचे आजोबा) यांचे वडील मालकर्णजी भोसले हे भीमा नदीवर चासकमान या गावात डोहांत क्रिडा करणेस गेले असता, त्या डोहांत गायब जाहाले. असा मजकूर शेडगावकर बखरीत आला आहे.¹⁸ इ.स. १५९५ साली मालोजीराजे हे सुप्याचे सुभेदार बनले.¹⁹ इ.स. १६२५ नंतर शहाजीराजे भोसले मलिक अंबरावर रागावून घरी बसले. त्यांना अदिलशाहाने मुल्ला महमदाची रिकामी झालेली सरलष्करी व मुल्ला महमदाचा पुणे- मावळ प्रांत सरंजामार्थ लावून दिला.²⁰ शिवचरीत्रसाहीत्य मधील उल्लेखा नुसार पुढील संदर्भ मिळतो. 'शके १५५७ युगनाम संवत्सरी (इ.स. १६३५-३६) शाहाजीराजे भोसले यांसी बारा हजार फौजेची सरदारी इदलशाहीकडून जाली. सरंजामास मुलूख दिले त्यांत पुणे देश राजाकडे दिला. राज्यांनी आपले तर्फेने दादाजी कोंडदेव मलठणकर यांसि सुभासांगून पुण्यासी ठाणे घातले. तेंव्हा सोन्याचा नांगर पांढरीवर धरीला. शांती केली. मग सुभेदार यानी कसब्याची व गावगन्नाची प्रांतांत वस्ती केली.'²¹

तर्फ पाटस मधील देऊळगाव व शिरापूर येथील पाटीलकी या मराठा राज्यच्या छत्रपतींच्या होत्या. पुणे पुरालेखागारातील पुणे जमाव दप्तरातील तर्फ पाटस मधील देऊळगाव व शिरापूर या गावच्या पाटीलकीचे हिशेब अढळून येतात. त्या कागदपत्रांच्या सुरुवातीसच 'वतन राजश्री स्वामींचे आहे'²² असा उल्लेख येतो.

कार्तिक शुद्ध ५ रोजी मस्तानी ही पाटसला येवून रहीलेल्या बाजीराव पेशव्यांकडे पुण्यातून चौकी बसवली असतानाही निघून आली. असा संदर्भ तत्कालिन पत्रव्यवहारात येतो. यावरून मस्तानी ही काही काळासाठी कसबे पाटस या ठिकाणी वास्तव्यास होती. ब्रह्मदेवस्वामी धावडशीकर यांनी विहीर बांधणेसाठी कुरकुंभ (तरफ पाटस) येथे रुपये ५०००/- तर यवत येथे ४०००/- खर्च केला.²³ कुरकुंभ येथील मौजे कुरकुंभ येथील श्री. फिरंगाई देवी पेशवे तसेच फलटणच्या निंबाळकरांची कुलदेवता होती. त्यामुळे या देवस्थानास ऐतिहासिक महत्व होते.

४. संकल्पना व संबोध -

- तनखा-

तनखा हा शब्द जमीन महसूलाच्या संदर्भात वापरला जातो. तनखा ठरविणे याचा अर्थ जमिनीचा धारा ठरविणे होय. महसुली कागदपत्रांत तनखा म्हणजे शासकीय पहाणी, मागील वर्षीचा जमा महसूल व चालू पिकांची स्थिती या आधारे ठरविलेला अपेक्षित वसूल होय. उत्तरेकडील प्रदेशाची पाहणी व सारानिश्चीती मलिकांबर कडून करण्यात आली तर दक्षिणेतील आदिलशाहीकडून याशिवाय काही अंशाने आणि अपुरा प्रयत्न मराठा शासनकाळातील पहाणीदार यांनी सारा निश्चीती केली व याद्वारे निश्चित करण्यात आलेला महसूल म्हणजे तनखा होय.²⁴

- वसूल-

लगतच्या वर्षी अथवा चालू वर्षी शासनाकडे जमा झालेला महसूल यास वसूल अथवा आकार असे संबोधले जाते.²⁵

- चौथाई-

प्रथम सेन यांनी असे दाखविले आहे की, लुटीची माफी देण्यासाठी चौथाई वसूल करण्याची कल्पना शिवाजी महाराजांहून जुनी आहे. पोर्तुगीज कागदपत्रांवरून दिसून येते की, रामनगरचा राजा, त्याने लुटू नये म्हणून दमन विभागातील पोर्तुगीजांची गावे इ.स. १५९९ पूर्वीपासूनच चौथ देत असत... चौथ देणारे राष्ट्र परावलंबी आणि घेणारे सम्राट अशी कल्पना यात मुळीच नाही. सेन यांचे म्हणणे बरोबर आहे असे चि. वि. वैद्य यांनी 'चौथाई आणि सरदेशमुखी' या वरील लेखात म्हटले आहे. ते पुढे म्हणतात, सरदेशमुखी हक्क म्हणजे एक प्रकारची स्वराज्याची नोकरी आहे हे स्पष्ट आहे. त्यात साम्राज्य सत्तेचे अंकितत्व मान्य केले आहे. चौथाईत तसे नाही. देशमुख ज्याप्रमाणे वसुलीस मदत करतात परगण्यात दंगेधोपे होऊ देत नाहीत आणि काही हशम पार्क ठेवून प्रसंग विशेषी राज्यास मदत करतात, त्याप्रमाणे काम करण्याची राज्याचा सरदेशमुख याजवर ही जबाबदारी येते. या न्यायाने शाहू किंवा छ. शिवाजी मुघल नोकर झाले व त्यांनी

काही फौज ही मोगलांच्या मदतीकरिता बाळगली. या रीतीने जरी मराठ्यांनी अंकितत्व पत्करले तरी ते आपल्या राज्यात स्वतंत्र होते आणि त्यामुळे परराष्ट्र खात्याचा एक प्रछन्न मार्ग होता.²⁶

- **वतन-**

‘वतन’ आणि ‘इनाम’ या संज्ञा अनेक वेळा स्वैरपणे वापरल्या जातात. अ. रा कुलकर्णी यांनी असे म्हटले आहे की, सर्वप्रथम इतिहासाच्या दृष्टिकोनातून त्याचा अर्थ समजून घेतला पाहिजे. वतन आणि इनाम हे शब्द एखाद्या व्यक्तीला सरकारने प्रामुख्याने जमिनीच्या रूपाने त्यांच्या कार्याचा मोबदला म्हणून दिलेल्या जमिनीच्या स्वरूपात वापरले जातात. एकाच व्यक्तीला दोन्ही प्रकारची देणगी मिळू शकते, परंतु ती देण्याची कारणे भिन्न असतात. इतिहासाच्या संदर्भात वतन ही संज्ञा एखाद्या गावच्या कायम रहिवाशाला त्याने ग्रामसेवा करावी, या उद्देशाने त्यांच्या घराण्याला सारामाफ जमीन वंशपरंपरेने एका सनदेद्वारे बहाल करते, तेव्हा त्या देणगीला वतन म्हणतात. या जमिनीबरोबर त्याला गावाकडून काही अन्य वसूल मिळण्याचे हक्कही मिळतात. त्याला ‘हकलाजिमा’ असे म्हणतात. हे ‘वतन’ आणि ‘हकलाजिमा’ जोपर्यंत ती व्यक्ती आणि त्याचे वारसदार गावची सेवा प्रामाणिकपणे करतात तोपर्यंत त्यांच्याकडे राहते. म्हणूनच या प्रकारच्या वर्तनाला ‘चाकरी वतन’ असे म्हणतात.²⁷

- **खंडणी-**

मध्ययुगीन मराठा शासनव्यवस्थेच्या काळात खंडणी हा शब्द नेहमी येतो. वर्तमान काळातील खंडणी शब्दाचा अर्थ दहशत निर्माण करून वसूल केलेली रक्कम असा आहे. मध्ययुगात या शब्दाची अर्थ उत्पत्ती वेगळी होती. मध्ययुगात याचा अर्थ शासनाचा नियामानुसारचा वसूल अथवा कर असा आहे. मोल्सवर्थ ने याचा अर्थ Tribute, A fine, mulct, amercement; a contribution levied or extraction made general असा दिला आहे.

- **महसूल व्यवस्थेचे स्वरूप -**

महसुलाची वसूली प्रथम गाव स्तरावर केली जाते. गावास ठरवून दिलेल्या तनख्या नुसार उत्पादन आधारीत पद्धतीने गावातील वसूली केली जाते. या वसुलाची विभागणी गावस्तरावार करूनच पुढे रक्कम पाठविली जाते.

- **शासकीय उत्पन्नची गावस्तरावरील विभागणी²⁸-**

उदहरणार्थ

तक्ता ।

■ समजा शासकीय उत्पन्न ४०० रुपये असल्यास		
सरदेशमुखी	४०/-	शासकीय महसुलाच्या १०%
शासकीय महसूल	४००/-	
शासकीय महसूल पैकी चौथ	१००/-	महसुलाच्या चौथा हिस्सा / २५%
जहागीर	३००/-	महसुलाच्या चार पैकी तीन हिस्से / ७५%
एकूण	४४०/-	
■ समजा चौथ १००/- असल्यास त्याचे हिस्से		
बलुते	२५/-	चौथचा चौथा हिस्सा / २५%
मोकासा	७५/-	चौथचा तीन चतुर्थांश / ७५%
■ मोकासा ची विभागणी समजा चौथ १००/- व मोकासा ७५/- असल्यास		
साहोत्रा	६/-	चौथ रकमेच्या ६%
ऐन मोकासा	६९/-	मोकासा रकमेतून साहोत्रा वजा जाता बाकी रक्कम

हा तक्ता पाहता लक्षात येते की महसुलाची विभागणी कशा प्रकारे केली जात होती. अठराव्या शतकात मराठा शासनव्यवस्था छत्रपती शाहू महाराजांच्या नेतृत्वात स्थिर होऊ लागली. 'चौथाई, सरदेशमुखी आणि स्वराज्य' या सनदा मिळाल्या असतांना ही विभागणी गरजेची होती. महसुलाचे हिस्से अनेक घटकांमध्ये वाटण्यासाठी या विभागणीचा उपयोग केला जात असे. केवळ मोकासा, केवळ साहोत्रा एखाद्या घटकास मोकासा म्हणून दिला जात असे.

^१भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १८९.

^२भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७०.

^३भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७१.

^४भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७६.

^५भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७५.

^६भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७६.

^७भावे, वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७८.

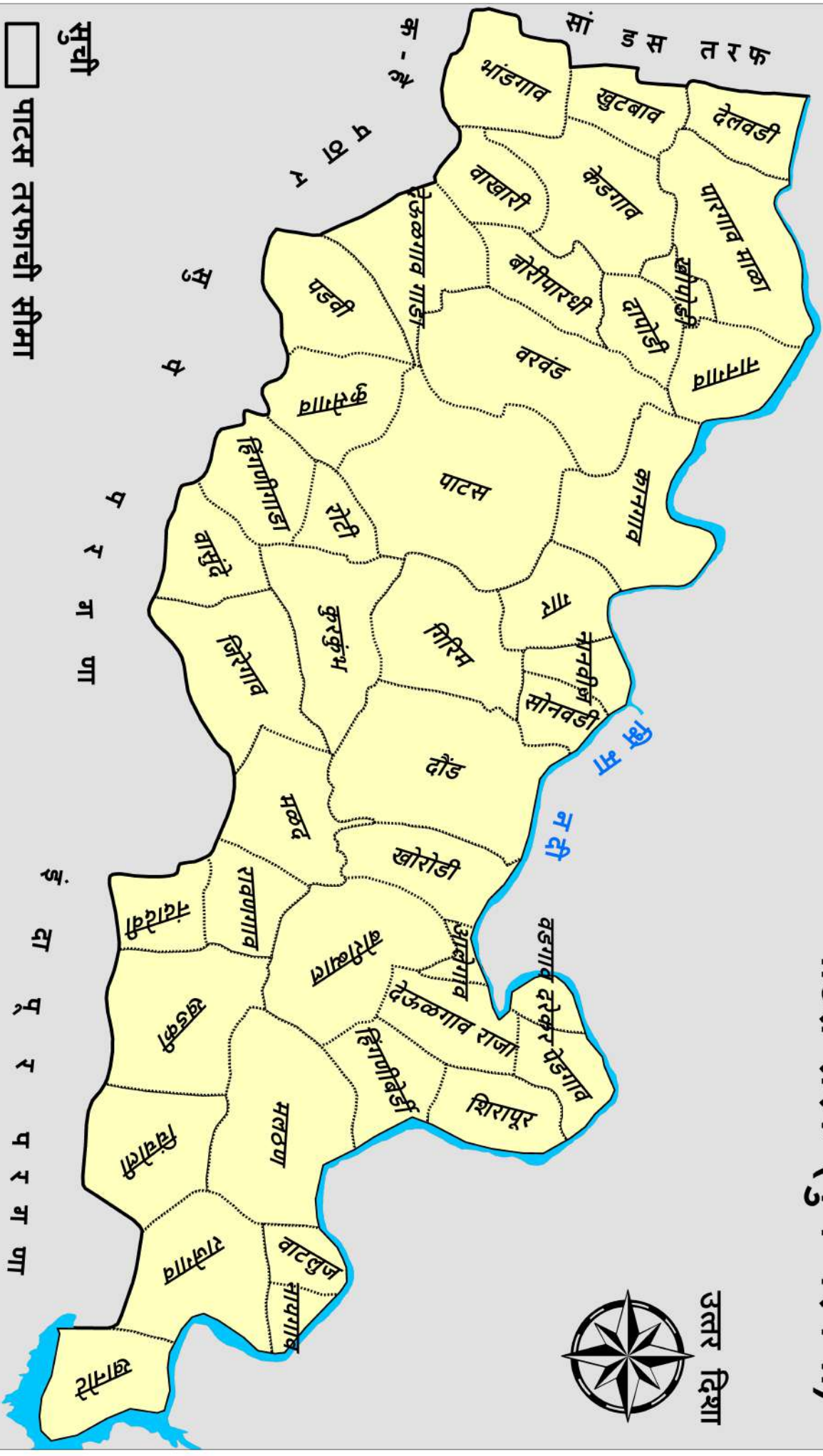
^८श्रीवास्तव, निरज, मध्यकालीन भारत प्रशासन समाज एवं संस्कृति, ओरियंट ब्लैकस्वॉन, दुसरी आवृत्ती, २०१६, दिल्ली, पृ. १६९.

-
- ⁹श्रीवास्तव, निरज, मध्यकालीन भारत प्रशासन समाज एवं संस्कृति, ओरियंट ब्लैकस्वॉन, दुसरी आवृत्ती, २०१६, दिल्ली, पृ. १६९.
- ¹⁰श्रीवास्तव, निरज, मध्यकालीन भारत प्रशासन समाज एवं संस्कृति, ओरियंट ब्लैकस्वॉन, दुसरी आवृत्ती, २०१६, दिल्ली, पृ. २८०.
- ¹¹ Puri, B. N., History of Indian Administration, Vol-II, Medieval Period, Bharatiya Vidya Bavan, Bombay-7, First Edition, 1975, p. 15.
- ¹²श्रीवास्तव, निरज, मध्यकालीन भारत प्रशासन समाज एवं संस्कृति, ओरियंट ब्लैकस्वॉन, दुसरी आवृत्ती, २०१६, दिल्ली, पृ. २८०.
- ¹³ Puri, B. N., History of Indian Administration, Vol-II, Medieval Period, Bharatiya Vidya Bavan, Bombay-7, First Edition, 1975, p. 313-314.
- ¹⁴ पानसे, मु. ग., 'यादवकालीन महाराष्ट्र', मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय प्रकाशन, पहिली आवृत्ती, १९६३, पृ. ७४ ते ७९.
- ¹⁵कोसांबी, दामोदर धर्मानंद, 'पुराणकथा आणि वास्तवता' पृ. १९०.
- ¹⁶बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. ४८.
- ¹⁷बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. १०४.
- ¹⁸बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. ४४.
- ¹⁹बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. ५८.
- ²⁰बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. २८६.
- ²¹बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजी महाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', (उद्धृत- शिवचरित्र साहित्य, खंड १, लेख २६, प्र. ४६-४८) पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. ४७२.
- ²²पुणे पुरालेखागार, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९६, हिशेब पाटीलकी, कागद क्र. ३०६४५.
- ²³सासवडकर, प्र. ल., श्री. ब्रह्मदेवस्वामी धावडशीकर
- ²⁴Elphinstone, Mount Stuart, Report on Territories conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui), Page- ३९.
- ²⁵Elphinstone, Mount Stuart, Report on Territories conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui), Page- ३५.
- ²⁶ वैद्य, चिं. वि., 'चौथाई आणि सरदेशमुखी' लेख अंतर्भूत, भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे, त्रैमासिक, वर्ष १२, अंक १, पृ. १-५.
- ²⁷कुलकर्णी अ. रा., महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे, पृ. ६९.
- ²⁸Mount Stuart Elphinstone, Report on Territories conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui), Page- 30-31.

पाठ्य तर्क (पुर्ण प्रज्ञा)

उत्तर दिशा

सूची

पाठस तरफाची सीमा

नदी

पाटस तरफातील गावांची सीमा

तक्ता क्र. ॥ इ.स. १८०८ ते १८१७ याकाळातील तर्फ पाटसमधील गावांतील वतनदारांना मिळालेल्या रकमांची सरासरी

गावाचे नाव	एकूण खर्च	एकूण हक्कदार	देशमुख	देशपांडे	सरपाटील	पाटील	कुलकर्णी	जोशी	चौगुला	पानसरा	मोघम
मौजे शिरापूर	४२५१०=	१५८९	९२२	४०६	०	१००	१६१	०	०	०	०
मौजे पेडगाव	२५९७॥=	११३०॥॥=	७९४॥	१३७॥=	०	७०	१२९	०	०	०	०
रोटी	१६०५॥=॥॥	७०६॥=	३३०	१३९	४०॥	२२	१५५०=	२०	०	०	०
कानगाव	७१३०	१४३४०॥	७०१०॥	४९३	१८॥	०	२२१	०	०	०	०
कुरकुंभ	३६२६॥०॥	६४७॥-	०	१६३	१७॥	१२७॥=	३१३॥=	२६	०	०	०
बोरीपार्धी	७७७०॥	२७४०=	१९२	३०	१००=	०	४२	०	०	०	०
नानविज	१०६८॥=	४५६	१७०॥	८५॥	९	७९	९१	२१	०	०	०
मलठण	५८८५॥॥=	१२६०॥	८९३॥	२५४	२५	०	०	७८	०	०	०
पारगाव	३१२३॥॥	८२०॥॥-	४१७॥॥	२४२०=	१९॥-	०	१४१॥=	०	०	०	१०९॥
राजेगाव	७५६१०॥	१४७१॥॥=	७३६॥	१२६	१८	१९१	२९१०=	०	०	०	०
देऊळगाव	१४३९॥॥=	५१२॥	२४२	१०५	०	६६	९३॥	०	६	०	०
खोरवडी	११९००=	४५५॥॥=	२२४॥	८८॥	१९॥=	१३	७२	३८॥	०	०	०
नायगाव	१४३४॥॥=॥॥	५०७	२११॥॥	८४॥॥	२१॥॥	७१०=	९३॥=	०	२२॥	१॥॥	०
नंदादेवी	४३३॥॥	२११॥	८१	३७	७॥	५५	३१	०	०	०	०
खोपवडी	२४१॥॥	१२०	४५	२४	९	०	३२	१०	०	०	०
देलवडी	९९२॥०॥	४०९॥	१७२	१०२	१४	०	१००	२१॥	०	०	०
वरवंड	२४३७॥	६६०॥	३८८॥	१०८	१५	०	१३८	१०	०	०	०
खुटबाव	७१८॥	१९१	८१	४०	३६	०	३४	०	०	०	०
कुसेगाव	३६३॥	१४८	६७	४०	८	०	३०	३	०	०	०
नानगाव	१०२२	१६३	२	८२	९	०	६०	१०	०	०	०
दापोडी	१३३०=	६५	२५	१४	४	०	१७	५	०	०	०
जिरेगाव	५४८॥॥=॥	१४५॥	५२॥	१०॥	८॥	३०	३३	११	०	०	०
वाटलूज	२०४१०-॥	३६८०॥	१७२०=	६००=॥	१३	०	१२२॥॥	०	०	०	०
हिंगणीगाडा	२०७४=॥	४७३॥॥=॥॥	२३८०॥	८०	१८	०	१०८०=	२९॥॥	०	०	०
देऊळगाव गाडा	६३१॥०॥	८९	०	१६	१०॥	०	५१॥	११	०	०	०

पडवी	६८४।≡	१४६	०	६०	८	०	७७	०	०	०	०
भांडगाव	३४८।।।	१२२	५०	३०	५		३२	५	०	०	०
खडकी	२८२४।	१३४९	६२८	३१४	३४	०	३५७	१६	०	०	०
केडगाव	१७४८	३४३	१२६	११६	२१	०	७१	१०	०	०	०

प्रकरण २ रे तर्फ पाटसची राजकीय व्यवस्था

१. तर्फ पाटसची राजकीय व्यवस्था-

२. गावनीहाये इनामे व मोकासे -

३. इनामे व मोकासा व्यवस्था -

प्रस्तावना -

मध्ययुगीन राज्यव्यवस्थेचे मुलभुत वैशिष्ट्य म्हणजे सरंजामशाही व्यवस्था होय. या व्यवस्थेत शासन प्रत्यक्ष वेतन देण्याऐवजी सरदार व सरंजामदार यांना विशिष्ट प्रदेश महसुल वसूली साठी तोडून दिला जात असे. मिळालेल्या वसूलातून सदर सरदाराने नेमुन दिलेला खर्च भागवायचा असे.

१. तर्फ पाटसची राजकीय व्यवस्था-

१.१ इनाम-

अ. रा. कुलकर्णी यांच्या मते, इनाम ही संज्ञा 'बक्षीस' या रूढार्थाने वापरली जाते. एखाद्या व्यक्तीने गावची अथवा सरकारची काही विशेष सेवा केली असेल अथवा रणांगणावर पराक्रम गाजविला असेल तर त्याची दखल 'जमिनीच्या' देणगीच्या रूपाने घेतली जात असे. वतन जमिनीला सरकारी सारा संपूर्ण माफ असे, पण जमिनीच्या बाबतीत त्याला सारा किती द्यावयाचा याची नोंद सनदेत केली जात असे. उदाहरणार्थ 'इनाम-निमाई', 'इनाम-तिजाई', 'इनाम-चौथाई' असा उल्लेख येत असेल तर त्याचा अर्थ, त्या जमिनीचा सारा जो निश्चित केलेला असेल तर त्या इनामदारांनी अनुक्रमे त्याच्या एक-द्वितीयांश अथवा एक-तृतीयांश अथवा एक-चतुर्थांश एवढा सारा भरावयाचा बाकी भाग त्याला माफ असे. इनाम कायम स्वरूपाच्या जमीन देणगीच्या रूपाने अथवा गावच्या अथवा परगण्याच्या एकूण महसुलात काही हिस्सा देणे या स्वरूपात असू शकते.¹

इ.स. १६१६, शके १५३८ मार्गशीर्ष सालच्या पत्रानुसार पेडगाव लगतच्या वडगाव का॥ पाटस पा॥ पुणे या गावी रामेश्वरभट बिन नारायणभट जुनारदार, आरवी मुदगल, यांस अर्धा रुका जमीन ईनाम चालत होती.²

इ.स. १७५४-५५ च्या पहिले बाजीराव यांच्या सनदे नुसार मौजे वडगाव व सिरापूर येथील निमे मोकदमी आणि देऊळगाव तर्फ पाटस येथील दरोबस्त पाटीलकी राजश्री छत्रपती स्वामी यांची आहे. तेथील गुमास्तगीरी बाबूराव आपाजी याजकडे होती. त्यानी श्री गंगेत जलसमाधी घेतल्याने या गावची मोकदमीची गुमास्तगीरी त्यांचे पुत्र आपाजी बाबूराव याजकडे करार केली.^३

भोसले सेनासाहेबसुभे यांच्या इ.स. १८१८ साली पोर्टिजर या ब्रिटीश अधिकाऱ्यास लिहिलेल्या पत्रात आलेल्या उल्लेखा नुसार मौजे हिंगणी व सिरापूर ही गावे त्यांना इनाम होती.

• ‘इनाम झाडा’ या कागदपत्रा नुसार तर्फ पाटसामधील इनामे पुढील प्रमाणे:^४

१. कुरकुंब - इनाम श्री देव फिरंगाई
२. पडवी - इनाम रणोजी शितोळे
३. कुसेगाव - बाजी शितोळे
४. देवुळगाव - बाजी शितोळे
५. हिंगणी गाडा - तानाजी शितोळे
६. पेडगाव खुर्द - मकुबाई भोसले
७. खानवटे - इनाम कमळजाबाई सनदेदार संभाजी भोसले

१.२ मोकासा-

विशिष्ट सरदार, दिमतीचे लोक, पथके वा विविध प्रकारची दले संभाळणाऱ्या लोकांना त्यांच्या लष्कराच्या सरंजमासाठी / खर्चासाठी तोडून दिला जाणारा प्रदेश, दिले जाणारे गाव, दिला जाणारा गावचा / पेठेचा / कराचा विशिष्ट हिस्सा होय. मोकासा मराठ्यांच्या राज्यव्यवस्थेत मोकासा मध्यवर्ती शासनाद्वारे दिला जात असे.

पहिले बाजीराव व चिमाजीआप्पा यांच्या कारकिर्दीत वरवंड व सोनवडी ही गावे राधाबाई पेशवे यांस मोकासा होती. सोनवडी गाव यानंतर जयापा सिंदे यांस मोकासा. खडकी गाव बापुजी नाना दिमत पेशवे यांना मोकासा होते. दहिटणे गाव दरोबस्त महाराज राजश्री स्वामी यांजकडे मोकासा होता.त्यांनी तो फतेसिंग भोसले यांस दिला. सिरापुर गाव रघुजी भोसले व महाराज छत्रपती स्वामी यांची अर्धी-अर्धी पाटिलकी होती. छत्रपतींच्या तरफेने राजजी ठोंबरा व रघुजीच्या तरफेने बापुजी भोसला हे करभार बघत.

शासनाने दिलेली दफातेपत्रे -

मोकासा देत असताना मोकासदारास पुढील प्रमाणे चिटणीसी पत्रे व इतर संबंधितांना ही पत्रे दिली जात. यास दफातेपत्र असे संबोधले जाते. दफातेपत्राचा एक नमुना पुढील प्रमाणे :

राजमंडळ सु. तिसा

स्वारी राजश्री पंतप्रधान मौजे बोरी व्याळ निसबत सुलतानजी लांबहाते प्रांत पुणे निसबत तुकोजी होळकर दफाते पत्र छ. जमादिलाखर मौजे मजकूर हा गाव पुणे सुभ्याकडून दुर करून सालमजकूर पासून मौजे मजकूर येथील अमलाची देखील कमाविस तुम्हास सांगोन मख्ता दर साल रुपये

२४२० कमाल आकार बदल सनद दि. सितैन रुपये

४११ बदल वेटे वैगेरे मिळोन

५०० जाजती

३३२० (एकूण)

येकुण तीन हजार तीनसे वीस रुपये मख्ता दरसाल करार करून दिल्हा असे. तरी इमाने इतबारे वर्तोन अंमलाची कसिने करून सदरहु प्रकर्णे ऐवज सरकारात पावता करून पावल्याचा जाब घेत जाणे तेने प्रमाणे मजुरा पडेल. म्हणौन सुलतानजी लांबहाते निसबत मशारनीले याचे नवे सनद-१

मोकदम मौजे मजकूर या १ चे नावे सनद की रुजू होउन दरोबस्तच अंमलाचा वसूल व वेट वैगेरे फर्मास व सा. खा. करून सुरलीत देत जाणे म्हणौन ----- सनद - १

चिटणीसी पत्रे - २

१ महदाजी निलकंठ याचे नावे की मौजे मजकूरचा तुम्ही दखलगीरी न करणे. वेट वैगेरे फड फर्मास व खेरीज सुधा गाव दिल्हा असे. तरी अंमल हे करितील व दास्तान मौजे मजकूरी असलेस ते दुसरे जागास नेणे. गावास कोणे विसी उपसर्गन लावणे म्हणौन ----- पत्र.

१ जमीदाराचे नावे की अंमल कचा वसूल सुरलीत देणे म्हणौन पत्र

येणे प्रमाणे दोन सनदा व दोन चिटणीसी पत्रे दिल्ली असेत. यासी सदरहु ऐवजाचा हमी त्रिंबक विनायेक यानी घेतली असे. करारा प्रमाणे गाव मशारनिलेकडे चाले तोपर्यंत साल दरसाल ऐवज घ्यावया प्रमाणे येवून वाक घेतला असे.

रुजू सदरहू ऐवजाचा हवाला सालमजकूरी मात्र वि. महादेव गद्रे यानी चे दुहतीने घेतला असे. पेस्तर सालचा सन सदरहू ऐवजाचा निशा सावकारी कबज त्यानी दिल्यास त्यानी मशारनिलेकडे ठेवावा न दिल्यास सरकारात ठेवावा सरकारात ठेवावा. या प्रमाणे बो. दे. करार असे.⁵

पुणे पुरालेखागारातील पुणे जमाव दप्तरातील रुमाल क्र. ६९८ इसने तिसैन मया अलफ इ.स. १७९१-९२ सालचे एक दफतेपत्र पुढे उदाहरण म्हणून देत आहे. यावरून लक्षात येवू शकते की जुन्या मोकासदारास दूर करून नविन मोकासदारास मोकासा देताना काय प्रक्रीया असे. तसेच कोणाकोणास पत्रव्यवहार केला जात असे याचीही माहिती मिळत असे.

राज मंडळ

स्वारी राजश्री पंतप्रधान सुमा खमस

मौजे नानविज तर्फ पाटस प्रांत पुणे

निसबत बळवंतराव गोपाळ.....

दफाते पत्र

२९सफर मौजे मजकूर तर्फ पाटस प्रांत पुणे

येथील कमाविस बाजी शंकर याजकडे होतीते

दूर करून हाली मशारनिले यास पेशजी प्रमाणे

कमाविस सांगितली असे तरी मशालनिलेसी रुजू

होऊन मौजे मजकूरचा अंमल सुरळीत देणे

म्हणून मशालनिले यास सनद.....?

एविसी अंमल सुरलीत देणे

म्हणौन बाजी शंकर यास चिटणीस

पत्र.....?

२

रसानगी यादी

२. गावनीहाये इनामे व मोकासे -

२.१ इ.स. १७३६-३७ साली तर्फ पाटस इनामे व मोकासे -

२.१.१ इनाम व वतनी गावे-

२ हुजूर मोकासे दरोबस्त- देऊळगाव, पेडगाव; २ वतनी गाव- सिरापूर, हिंगणीबेडी, कुसाजी शितोळे - कुसेगावगोविंद हरी - पारगाव अशी एकूण ६ गावे इनाम व वतन दिलेली होती.

• मोकासा गावे-

कुरकुंब, खडकी, खोरोडी, वडगाव, वासुंदे, केडगाव, खानवटे, खुटबावी, नंदादेवी, जिरेगाव, देळगाव गाडा, पडवी, बोरी पार्धी, मलठण, रोटी, वाटलूज, दापोडी, गिरीम, चिंचोली, नायेगाव, देलवडी, दौंड, बोरी ब्याळ, भांडगाव, हिंगणीगाडा, कानगाव एकूण गावे २७.

निसबत राणोजी शिंदे- पाटस, गार, मळद, आलेगाव, नानविज, वाखारी एकूण ६ गावे. एकूण ३३ गावे मोकासा होती.

• खासगीत अर्थात जिल्ह्याकडे महसूल वसूलीसाठी- वरवंड, राजेगाव, सोनवडी कर वसूलीस मनाई- नानगाव

२.२ इ.स. १७२०-२१ च्या देहझाड्यानुसार मोकासे व इनामे^६-

इ.स. १७२०-२१ साली पाटस तर्फेतील एकूण देहे ४३ पैकी मोकासे वा इनामे पुढील प्रमाणे:

• इनाम गावे-

कुरकुंभ- इनाम श्रीदेव फिरंगाई, कुसेगाव- इनाम बाजी शितोळे, हिंगणी गाडा- इनाम तानाजी काळे, खानवटे इनाम कमळजाबाई सनदेदार संभाजी भोसले,

• मोकासा गावे-

वरवंड- पंतप्रधान, गार- पिलाजी जाधव, वासुंदे- सर्जेराव पोळ, चिंचोली- खंडोजी नरोटे, राजेगाव- सदुजी राऊत, मौजे पडवी- इनाम राणोजी शितोळे, देऊळगाव- इनाम बाजी शितोळे, पेडगाव खुर्द- मकुबाई भोसले, देऊळगाव व आलेगाव मोकासा हुजूर खाजगी कडे (शाहू महाराजांच्या कडे), दौंड- पिलाजी जाधव, दापोडी- निंबाजी थोरात, कसबे पाटस- मोरोजी शितोळे, नायेगाव- सदोजी राऊत, खुटबाव- रामजी थोरात, खोपवडी- रामजी थोरात, आलेगाव- सूर्याजी थोरात, वाखरी-पबाजी राऊत, बोरिबेल- संताजी चितळकर, वाटलुज- रानोजी भोसले, देलवडी- मनोज शेलार, बोरीपारधी- सयाजी रणदिवे, रोटी- किल्ले पुरंदर, बोपोडी- किल्ले

पुरंदर, खडकी- बाजी शितोळे, सोनवडी- रामजी थोरात, शिरपूर- सूर्याजी थोरात, गिरीम- बाजी राऊत, नानवीज-सुभानजी पाटोळे, मौजे वडगाव- रानोजी भोसले, नंदादेवी- आनाजी शितोळे, पारगाव माळा- सयाजी रणदिवे, मलटण- नारोराम मंत्री, नांनगाव- किल्ले पुरंदर, मळद-किल्ले पुरंदर, हिंगणी बेरडी- कान्होजी भोसले

२.३ इ.स. १७७४-७५ सालचे मोकासे व इनामे-

प्रांत अजमास पुणे रुमाल क्रमांक २९ तनखा जाबता प्रांत पुणे (सूहूर सन खमस सबैन मया व अलफ) या दप्तरा नुसार पुढील इनामे व मोकासे यांची माहिती मिळते.

- राणोजी शिंदे यांच्याकडे सरंजाम १२६१५॥= तर्फपाटस
 - १९६५॥=मौजे मळद २१६५॥=पैकी वजा मोकासबाब पैकी नेमणूक गोविंद हरि याच्याकडे रुपये २०० बाकी
 - ६३९॥=मौजे वाखरी दरोबस्त
 - १५३४॥मौजे सोनवडी दरोबस्त
 - ३९१२॥- कसबे पाटस दरोबस्त
 - १७७९६॥=मौजे गार १८५४६॥=पैकी वजा मोका जबाब पैकी नेमणूक संभाजी जाधव कडे रुपये ७५बाकी
 - १२९७॥-मौजे आलेगाव दरोबस्त
 - १४८७६॥-मौजे गिरीम १५२२६॥-वजा मोकासबाब पैकी नेमणूक पदाजी राऊत यांच्याकडे ३५बाकी
 - ३८६॥मौजे बोरीभडक तर पाटस तनखा रुपये ४९०॥पैकी वजा मोकास बाप विठुजी थोरात यांच्याकडे १००॥बाकी तारखा
-
- १३००१॥=
- कृष्णराव बळवंत व आनंदराव गणपत यांच्याकडे दरोबस्त गाव तनखा रुपये १६५० मौजे भांडगाव तर्फ पाटस
- सदाजी बीन परशराम शितोळे शिलेदार याकडे मौजे कुसेगाव तर्फ पाटस दरोबस्त रुपये ९०७॥
- आनंदराव जगताप मोकाशी गाव रुपये ४१०॥ मौजे नायगाव तर्फ पाटस लोकसभा

- दादजी शितोळे शितोळे शिलेदार याकडे मौजे खोपवडी तर्फे पाटस येथील मुकासा पैकी रुपये ७५
- नागोजीराव शिलेदार याच कडेगाव तर पाटस पैकी ५१७॥=मौजे नायगाव दरोबस्त, ३३४१।मौजे राजेगाव कमाविस म्हणून एकूण रु. ३८५८॥=
- १७५गावगना तर्फे पाटस पैकी मोकासे नेमणूक ७५मौजे गार, १००मौजे दोंड एकूण १७५ रुपये.
- कृष्णाजी रणदिवे शिलेदार याच्याकडे मोजीक बोरीपारधी तर पाटस पैकी नेमणूक मोकास बाबा रुपये ३५.
- जानराव परकाळे याचकडे मौजे वडगाव तर्फे पाटस ११४२॥=
- पदाजी राऊत यांच्याकडे मोकास बाब म्हणजे गिरीम पाटस पैकी नेमणूक रुपये ३५.
- पथक गोविंदा हरी मौजे मळद पाटस पैकी मोकासबाबचे ऐवजी नेमणूक रुपये २००.
- पागा दिंमत हाये तनखा रुपये ३६६०॥=मौजे पारगाव तर्फे पाटस
- १४० रु.परशराम जिनगर याच्याकडे इनाम मौजे बोरीऐंदी तर पाटस पैकी नेमणूक खास बाब
- पागा दिंमत लोकांकडे
 - गोविंद सदाशिव याकडे मौजे खडकी तर्फे पाटस रुपये २५९८॥पैकी मोकास बाबचे ऐवजी नेमणूक दादजी शितोळे याच्याकडे रुपये ७५बाकी तनखा रुपये तनखा रुपये २५२६.
 - पागा दिंमत वामनराव गोविंद रुपये १०७०मौजे नानवीज तर्फे पाटस दरोबस्त
 - पागा दिंमत सटवोजी गावडे मौजे मलठण तर पाटस दरोबस्त रुपये २१४९।-
 - पागा दिंमत जनाई राम सदाशिव रामचंद्र हा जलाहून जप्ती बाबत मौजे दोंड तर्फे पाटस रुपये तनखा ३९४३॥ पैकी मोकास बाब जाधव वाघोलीकर नेमणूक रुपये १०० बाकी पागेकडे रुपये ३८४३॥

- हुजराती कडील लोकांकडे

- राजश्री भोसले सेना साहेब सुभा यांच्याकडे मौजे हिंगणी नजीक बेडीं तर्फ पाटस दरोबस्त तनखा रुपये २०३०.

- शंकराची बाबुराव शिलेदार याकडे १४५॥ रु. मौजे रोटी तर्फ पाटस

- सदाशिव शामराव व जीवनराव शामराव व गंगाधर शामराव व श्रीपतराव बापुजी यांच्या स्त्रियांकडे १८२९॥=पैकी नानगाव तर्फ पाटस तनखा रुपये २०७४॥=पैकी वजा जिल्ह्याकडे १८८॥=सरदेशमुखी, ५६॥= सावोत्रा एकूण २४५बाकी मशारनीलेकडे.

- माधवराव नीळकंठ यांच्याकडे गाव ४०५१॥ रुपयेमौजे कानगाव तर्फ पाटस दरोबस्त

- खंडोजी लांबहाते यांच्याकडे मौजे बोरिबेल तर्फ पाटस दरोबस्त रुपये २३१०.

३. तर्फ पाटसची इनामे व मोकासे यांची व्यवस्था-

इनामे व मोकासे ही तत्कालिन राजकीय सोय होती. केवळ राजकीय सोयच नाही तर राजकीय-लष्करी व्यवस्थेचा भाग होता.

तर्फ इ.स.	एकूण	इनाम	मोकासा	किल्ल्याला सरंजाम	नादार गावे	खाजगी कडे
१७१६-१७	४३	२९	२९	---	---	०७
१७२०-२१ ^७	४३	०७	३६	--	---	००
१७३६-३७ ^८	४३	०४	०९	--		३०

वरील तक्त्यांनुसार प्रांतातील गावे महसूल वसूलीसाठी विविध घटकांना दिलेली असत. इनाम म्हणून, मोकासदारास मोकासा, किल्ल्याच्या सरंजामास या माध्यमातून स्वतंत्र घटकांच्याकडे दिलेली असत. तर प्रांतांकडे किंवा जिल्ह्याकडे महसूल वसूलीसाठी असणाऱ्या गावांना खासगीकडील गावे असे संबोधले जात असे. ज्या गावांतून उत्पन्न मिळत नाही अशा गावांना नादार गावे म्हणत असत. यामध्ये दिसते की किल्ल्याला सरंजामास असलेल्या गावांची संख्या ५६ (किल्ले सिंहगडासाठी) ही कायमस्वरूपी दिसते. इनाम, मोकासा व खाजगीकडील गावांची संख्या मात्र बदलती आहे. इ.स. १७१६-१७ साली केवळ २४ गावे, १७२०-२१ साली ३९ गावे तर १७३६-३७ साली २०० गावे खाजगीकडे (जिल्ह्याकडे) होती.

इनामे ही प्रामुख्याने दोन प्रकारची होती. पहिली धार्मिक व दुसरी राजकीय-लष्करी होय. धार्मिक इनामे ही प्रामुख्याने मंदिरे, साधूसंत यांना दिलेली होती. राजकीय-लष्करी इनामे ही युद्धात कामी आलेल्या व्यक्तींच्या कुटुंबास दिली जात असत. शाही राजपरीवारातील सहसंबंधी व्यक्ती व अत्यंत लगतचे नातेवाईक यांना अशी इनामे दिली जात असत.

मोकासे ही लष्करी व्यवस्थेच्या सोईची बाब होती. विविध प्रकारे मोकासे दिले जात असत.

- एका वा अनेक गावांचा संपूर्ण वसूल मोकासा म्हणून दिला असल्यास त्यास दरोबस्त मोकासा असे म्हणता येईल.
- एका वा अनेक गावांतील विशिष्ट हिस्सा जसे साहोत्रा, बाबती मोकासा म्हणून दिली जात असे.
- गाव महसूलातील काही रक्कम मोकासा म्हणून दिली जात असे. शिलेदार अथवा तैनातीच्या व्यक्तिला असा मोकासा दिला जात असे.

शेतसनदा -

लष्करातील शिलेदार, तैनात शिपाई आदी लोकांना वेगळ्या ठिकाणी कार्यरत असतानामुळगावच्या ठिकाणी पगाराची व्यवस्था व्हावी यासाठी त्यांना शेतसनदा दिल्या जात असत. शेतसनदेत उल्लेखित गावातून सदर रक्कम दिली जात असे. इ.स. १७८५-८६ साली तर्फांतर्गत काही गावांच्या कमाविसदाराच्या हिशेबात ४०० रुपयांच्या शेतसनदा दिल्याचा संदर्भ येतो. त्यातील उल्लेख पुढील प्रमाणे:

- २५ ससाराम सितोळे यास पडवी पैकी छ. २८ माहे सफर.
- २५ खंडेराव सितोळे यास पडवी पैकी रुजू सेतवाडीपैकी छ. २८ सफर.
- २०० छ. ४ रबिलाखर देवजी जगथाप पणदरेकर सिलेदार यांस बदल सनद छ. मजकूर.
- १०० छ. १५ रबिलखर कान्होजी खलाटे पणदरेकर यांस ब॥ सनद छ. मजकूर.
- ५० छ. ७ साबान आखरसाल अनसोजी सितोळे यांस पडवी पैकी छ. मजकूर ब॥ सनद.^९

४०० (एकूण)

याप्रमाणे पगारातील काही रक्कम एकाद्या गावाच्या वसूलतून देण्याची तरतूद होती. त्यासाठी शासनाद्वारे संबंधितास सनदपत्र दिले जात असे. शेतसनद ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण व्यवस्था होती.

¹कुलकर्णी अ. रा., महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे, पृ. ६९-७०.

²राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १५ वा, आत्माराम छापखाना, धुळे, पृष्ठ- ४१३.

³*Wad, Ganesh Chimnaji*; Selections From Satara Rajas and The Paishwa's Diaries, Part-II, Balaji Bajirav Peishwa, Vol. II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by *Parasnis*, D. B., Poona, *Indu Prakash Press*, Page-206.

⁴पुणे पुरालेखागार, प्रांत अजमास, रुमाल क्र. २६.

⁵पुणे पुरालेखागार, प्रांत अजमास, रुमाल क्र. ५५१.

⁶पुणे पुरालेखागार, प्रांत अजमास, रुमाल क्र. ४२७.

⁷पुणे पुरालेखागार, पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, देहझाडा- इहिदे अशरीन.

⁸पुणे पुरालेखागार, पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, देहझाडा

⁹पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९८, हिसेब तर्फ पाटस वैगेरे, खमस समानीन.

प्रकरण ३ रे. तर्फ पाटसची प्रशासकीय व्यवस्था

१. हक्कदार व वतनी अधिकारी-

२. प्रशासकीय यंत्रणा-

२.१ महसूल प्रशासन

२.२ जकात प्रशासन

प्रास्ताविक -

मध्ययुगीन प्रशासकीय व्यवस्था ही सध्याच्या आधुनिक प्रशासकीय व्यवस्थे इतकी रचनाबद्ध आणि सुस्पष्ट नव्हती. या व्यवस्थेत दोन ठळक भाग दिसतात. पहिला म्हणजे वतनी अधिकारी वर्गाचा तर दुसरा शासनाने नियुक्त केलेल्या महसूली किंवा जकाती व्यवस्थेसाठीच्या अधिकारी वर्गाचा होय. वतनी अधिकारी व त्यांची कामाची पद्धत परंपरेने ठरवून दिलेली होती, त्यात बदलास फार वाव नव्हता. तसेच मध्ययुगीन पद्धतीचीच होती. पण त्यातील अधिकाऱ्यांची नियुक्ती आदि बाबी शासनाच्या यंत्रणेद्वारे होत असे.

या स्थानिक प्रशासनाला कराव्या लागणाऱ्या कामांचे स्वरूप समझण्यासाठी स्थानिक कामांचे स्वरूप समझण्यासाठी पुढील कागदपत्र पाहता येईल.

• यादी गावगणा तर्फ पाटस प्रांत पुणे येथील लावणी उगवणी करावयाविसी वर्तणूकेची कलमे सुहूरसन समान मयातैन अलफे कलमे येणे प्रमाणे:

१. फडफर्मास (फळे व भाज्यांवरील कर) वैगेरे बाबती (बाबी) सरकारच्या सालाबाद (चालू वर्षी) प्रमाणे मजकूराकडे (संदर्भीत प्रदेशाकडे) येणे त्याचा वसूल अलाहीदा (वेगळा / स्वतंत्र) घेउन तो ऐवज व गावगणा कुरणे व पडीक जमीनी आहेत त्यात चौकसीने वनचराई करून व जकाती सुधा ऐवज व घेतला माल सरकार हिसेबी जमा करावा... कलम.

१. गावगना जमीनी इनाम वैगेरे कोणाचे कोण आहेत ते हुजूर समजावणे ज्याचे नकल आसेल त्याची जप्ती करणे (इनामासाठी अस्सल कागद गरजेचा, नक्कल नामंजूर)... कलम.

२. गावची लावणी पडली आसेल तेथील मिरासदार वैगेरे कुळे परागंदा असतील ती आणून व आणखी कुळे मेळऊन जमीनीची लावणी इस्ताव्याने (वाढीव वसूली दराने) करावी. कुळापासून सारा वैगेरे इस्ताव्याचे करारा प्रमाणे घेत जावा. रयेत वर जलेल (जेर-जबरदस्ती) करू नये... कलम.

३. गावगनाची रयेत परागंदा झाली व कामामुळे मयेत जाली. त्याच्या जमीनी व विहीरी व पाटस्थले आहेत. त्या जमीनी ज्या कुळास लावील्या आहेत त्याचा सारा बागाईताचे सिरस्ते प्रमाणे घेउन कोणाचे कमालापेक्षा जाजती ऐवज होईल तो सरकारात जमा करावा... कलम.
४. गावखर्च व हकदार यांची नेमनूक गावागना पेशजीची आहे ते लावणी व इस्ताव्याचे अन्वये हिसे रसीदी (शासनाचा आंदाजपत्रका) प्रमाणे खर्च करीत जाणे सरकार बेरजे खेरीज... कलम.
५. लावणी बददल पेशजीचे शिरस्ते प्रमाणे रयते पासून वसूल घ्यावा गैर वज काडीमात्र रयेतस उपद्रव कोणे विसी प्रमाणे होउ नये... कलम.
६. खंडफुरोही (मामलतदाराद्वारे लावला जाणारा दंड) वैगेरे कमाविसीची कलमे सरकारात येथे समजवावी. आज्ञा होईल त्या प्रमाणे वर्तणूक करावी... कलम.
७. आप्तफितूर मातबर (शासनाच्या लष्कराद्वारे / सरदारांद्वारे शेतीचे नुकसान) जाल्यास पहाणी करून इस्तावाचे ठरावात (करवाढ पत्रकात) सूट प्रांत मजकूरचे सिरस्ते प्रमाणे दिली जाईल... कलम.
८. आंब्याची झाडे दरसाल नाकी दरगावास लावावयाचा करार करून दिल्या जाईल. त्या प्रमाणे लावावी. पहिली खुजी झाडे ती खारीज करून नवी लावावी... कलम.
९. राबते महार व पखाली बैल जिनस यावयाच्या त्या ऐवजी नसी व नख्ती जसा वसूल होईल त्या प्रमाणे वसूल इस्ताव्यापेक्षा जाजती लावणी होईल त्याचा वसूल घेउन हिसेब समजवावा... कलम.
१०. तर्फ मजकूर येथील साल मजकूरचे सालमजकूरच्या वसूलाचे रोखे करावयाचे त्यास पेशजी ज्या ज्या हप्त्यानी घेत आले त्या हप्त्यानी करून वसूल द्यावा... कलम.

सालमजकूर (चालू वर्षीची) समानची (इ.स. १८०८ सालची) बेरीज तुर्त सित मयातैन (इ.स. १७०६) प्रमाणे नख्तची (रोख रकमेची) बेरीज जमा धरली आहे. साल मजकूरचे (चालू वर्षीची) लावणीची चौकशी करून बेरीज ठरेल. त्यात सन सितचे (इ.स. १८०६) लावणीची बेरीज वजा करून बाकी जाजती लावणी असैल ती पेस्तरसालचे (पुढील वर्षीच्या) इस्ताव्यात (करवाढ करारात) कमी करावी.^३

लावणीच्या या कागदपत्रावरून तत्कालिन स्थानिक प्रशासनाला कराव्या लागणाऱ्या कामांची माहिती मिळते. प्रशासकीय यंत्रणेने कसे वागावे याचा परिपाठय यात दिला आहे. प्रत्येक कर घ्यावा, सर्व बाबी नोंदवून शासनापर्यंत पोहचवाव्यात यावर भर दिलेला आहे.

१. हक्कदार व वतनी अधिकारी -

१.१ देशमुख व देशपांडे-

देशमुख हा सर्वात मोठा वतनी अधिकारी होता. भौगोलिक प्रदेश व अधिकारक्षेत्र या दोन्ही संदर्भाने तो प्रभावी अधिकारी होता. त्याचे हक्क व मिळणारे मानपान, देशमुखी वसूल आदी त्यास परंपरेने ठरलेले असत. यादवांच्या व कल्याणीच्या चालुक्यांच्या काळात देशमुख व देशपांडे या पदव्या व वतने महाराष्ट्रात विशेष रूढ होत गेली.^२

एकूण जमिनीपैकी ५% जमिनीचे उत्पन्न देशमुख खायला मिळत असे त्याचबरोबर एकूण उत्पन्नाचा विसावा हिस्सा त्याला मिळत असे त्याचबरोबर इतर काही वस्तुरूप उत्पन्नही त्याला मिळत असे उदाहरणार्थ चांभार कडून दरवर्षी एक पायतान जोडा, दुभती जनावरे पाळणारा कडून तूप अशा वस्तूही मिळत. असे एल्फिंस्टनने म्हटले आहे.^३

देशमुखांची मुख्य जबाबदारी म्हण आवश्यक असेल तेव्हा त्याचे जुने हिशोब दप्तर सादर करणे प्रसंगी स्वतः वादी-प्रतिवादी यांशी बोलून अथवा शासनाच्या माध्यमातून जमिनीचे वाद-विवाद सोडविणे.^४

तर्फ कर्यात मावळ वगळता प्रांत पुणेची देशमुखी शितोळे यांची होती. त्यातील काही शितोळे देशमुखांची नावे पुढील प्रमाणे:

	प्रांत पुणेची देशमुखी - शितोळे घराणे ^५
१६०८	मालोजी नरसिंगराऊ शितोळे देशमुख ^६
१६३६	मालोजी नरसिंगराव व विठोजी नाईक शितोळे दे.
१६४२	मालोजी नरसिंगराव व विठोजी नाईक शितोळे दे. ^७
१६६७	बाबुजी नरसिंगराऊ व विठोजी नाईक शितोळे देशमुख ^८
१६९७	मालोजी व गोविंदराव देशमुख ^९
१७१०	मालोजी नरसिंह व गोविंदराव शितोळे देशमुख ^{१०}
१७१८	अजहत देशमुख बाळाजी गणेश धडफळे. ^{११}
१७३८	बापोजी शितोळे देशमुख
१७४१-४२	गोविंदराव शितोळे दे.
१७४४-४५	गोविंदराव शितोळे दे.

१७४८-४९	सिदोजी नरसिंहराव शितोळे ¹²
१७५५-५६	सिदोजी नरसिंगराव शितोळे व गोविंदराव शितोळे
१७६४-६५	नरसिंगराव आणि त्रिंबकराव शितोळे
१७७१-७२	लक्ष्मण चिंतामण देशमुख ¹³
१७९९	लक्ष्मण नरसिंहराव शितोळे ¹⁴

देशमुखी शितोळे घराण्याची असली तरी ते स्वता: देशमुखीचा कारभार पाहत नसत. इ.स. १८१२-१३ सालच्या पत्रानुसार इ.स. १८१२ साली विठ्ठल नारायण शाळी यांचे वडील नारोपंत शाळी यांचा मृत्यू झाला. नारोपंत शाळी हे शितोळे यांच्या वतीने तर्फ पाटसचे गुमस्ते देशमुख होते. विशेष म्हणजे शाळी यांचे वाडवडील हे गुमास्तगीरीचे काम करीत असल्याचा उल्लेख त्यात येतो. १८१२-१३ सालपासून विठ्ठल नारायण शाळी यांस या गुमास्तगीरीचे काम सांगितले.¹⁵

तक्ता क्रमांक ॥ पाहता लक्षात येते की, गावस्तरावर हक्कदारांना मिळणाऱ्या मोबदला रकमेत देशमुखाचा हिस्सा सर्वात मोठा होत. गावस्तरावर हक्कदारांना मिळणाऱ्या एकूण रक्कमेपैकी सुमारे अर्धा हिस्सा देशमुखास मिळत असे.

१.२ देशपांडे -

वंशपरंपरागत अधिकारी वर्गामध्ये देशमुखा नंतरचा मोठा अधिकारी म्हणजे देशपांडे होय. देशपांडे हा सुद्धा सुमारे १४ व्या शतकापासून उल्लेख येणारा अधिकारी होय. देशपांडे या प्रांत किंवा परगणा स्तरावरील कारकून यास्वरूपाचा अधिकारी होता. त्याचे अधिकारक्षेत्र परगणा वा प्रांत होते. तक्ता क्रमांक ॥ चे अवलोकन करता आपल्या लक्षात येते की, देशपांडे यास शासमाकदून हक्क म्हणून मिळणारा मोबदला देशमुखाच्या तुलनेत सुमारे अर्धा हिस्सा एवढ्या प्रमाणात मिळत असे. असे असले तरी तत्कालिन कागदपत्रांतून देशमुख, देशपांडे करत असलेल्या कामाचे नेमके स्वरूप स्पष्ट होत नाही.

१.३ पाटील-

राष्ट्रकूट साम्राज्यात पाटलास ग्रामाधिपती किंवा ग्रामकूट संबोधले जाई. ग्रामाधिपती किंवा ग्रामकूट पद वंशपरंपरागत असे. त्याला इनाम जमीन मिळत असे. इनाम जमीनीस देशग्रामगुटक्षेत्र म्हटले जाई. त्याला इनामाबरोबर रोखपगार, धान्य, गावात निर्मित किरकोळ वस्तु

मिळत.ग्रामरक्षणाची जबाबदारी ग्रामकूटावर असे. तो गावचा महसुली, न्यायविषयक, राजकीय प्रमुख असे.¹⁶ महानुभाव वाङ्मयानुसार यादवकाळात पाटील हा हुद्दा रूढ झाला होता.¹⁷

शं. ना. जोशी यांच्या मते, राजा आणि पाटील किंवा पाटील आणि राजा ही राजाची आद्यंतं आहेत. राजाचीच व राजाजोगी असलेली विशेषणे भागग्राही, ग्रामप ही पाटलाला योजलेली आहेत. यासाठी ते शुक्रनितीसारचा संदर्भ देतात. व पुढे ते म्हणतात पाटील हा छोटेखानी राजाच होय.¹⁸

पाटील हे नाव 'पाटील मोकादम' असे जोड, नुसते 'मोकादम' आणि 'पाटील' अशा तीन प्रकारांनी कागदात येते... पैकी नुसते पाटील असे जेथे येते त्याचा अर्थ सरळ व उघडच लक्षात येतो. नुसत्या मोकादम शब्दाचा अर्थ संदर्भाने पाटील घ्यावा लागतो... पाटील शब्दाशी जोडून जेव्हा मोकादम शब्द येतो तेव्हा त्याचा आणखी अर्थ असा आहे की, पाटील घराण्यातील पाटिलकीचा धनी, वडील घराण्यातील व्यक्ती, टिळ्या विड्याचा व निशाणी नांगराचा अधिकारी तो 'पाटील मोकादम'.¹⁹ पासोडी नावाची इनाम जमीन पाटलास असे. पाटीलकीचे प्रकार- जात पाटील, सरपाटील, जडे पाटील, असे तीन भेद अढळले. एखाद्या प्रसंगी गोतसभा करावयाची झाल्यास नायकवडी व जागल्या कडून गोत जमा करणे, गावची चकबंदी व टकबंदी करणे, दिवाणदस्त पुरा करून देणे, एखादे प्रसंगी गावचा महसूल कुळवाराकडून पुरता बरोबर न जमा झाल्यास पाटलाने कर्ज काढून तो पुरा करून दिला पाहिजे. कामथ पासोडी, पटी पासोडी ही संपूर्णपणे केवळ पाटलाची जमीन होय.²⁰

पोलिस प्रशासनाचा भाग म्हणून पाटील महसूल व्यवस्थे प्रमाणेच मामलतदाराच्या नियंत्रणात काम करीत असे, तर मामलतदार नियंत्रणात काम करीत असे... जिल्हा प्रशासनाकडे शांतता व ग्रामसुरक्षेच्या आवश्यकतेसाठी अनियमित फौज अर्थात शिबंदी असे. मामलतदार दरोडेखोरांवर नियंत्रण ठेवणीसाठी भिल्ल व इतर जमातींच्या प्रमुखाशी संबंध ठेवून असे.²¹

मौजे दौंड तरफ पाटसची पाटीलकी आषाढ शुद्ध १५ शके १६६३ च्या उल्लेखानुसार राणोजी पाटील जगदाळे याची पाटिलकी राणोजी शिंदे चांभारगोंदे यांनी मन मानेसे पद्धतीने रामचंद्र मल्हार शेनवई यास निमे पाटीलकी वतन दिले. हा वाद देशमुखांकडे गेला.²²

पाटील महसूल शेती करत असताना पाटलाला मिरासदारांची मदत मिळत असे त्यांच्या साक्षीनेच सरांनी शेती केली जाईल आणि त्यानंतर मामलातदार अथवा त्याच्या प्रतिनिधीद्वारे सरांनी शेती केली जात असे हे परस्पर संमतीने केले जात असे त्याची मामलेदाराकडे जमाबंदी पट्टी असे म्हटले जाते तर पाटलाकडे प्रतीला कबूल कतबा असे म्हणत²³

जिरेगाव तर्फे पाटस प्रांत पुणे येथील पाटलाने पाटीलकीचा अर्धा हिस्सा विकला. त्याकाळी संपूर्ण वर्षभर भयानक दुष्काळ पडला. अनेक माणसे अन्नावाचून मेली. या परिस्थितीवर नियंत्रण आणू शकत नसल्याने पाटीलकीचा अर्धा हक्का विकला. सदर पाटीलकी हक्क भिमाजी बीन असाजी पाटील यादव मुकादम जिरेगाव यांनी जाणोजी बीन दुतोजी पाटील कदम गिरवी, फलटण परगणा यांना विकला. सातशे रुपयांना हा व्यवहार झाला. ज्यात पाटीलकीसह त्याचे सर्व अर्धे हक्क मानपान विकत घेतले ते पुढील प्रमाणे:

हक्क व अवांतर प्राप्ती (हक्क-लाजीमे)-

- घुगरी-२ मण, लागवडी खालील प्रति चावरास मिळणारे धान्य पैकी अर्धे-अर्धे.
- शासनाकडून मिळणारे रु. २५ अर्धे-अर्धे.
- प्रति चावरास कडबा पेंड्या १०० पैकी अर्ध्या-अर्ध्या.
- हुरडा व निंभोर- ज्वारीचा हुरडा व बाजरीचा निंभोर अर्धा-अर्धा.
- भाजीपाला व बागांतील हिस्सा अर्धे-अर्धे.
- वाटसरूंच्या मुक्कामावेळी घेतलेली रक्कम त्यात समान हिस्सा.
- तेल्याकडील हिस्सा समान.
- कोष्ट्यांकडील हिस्सा समान. (विणलेले कापडाचा हिस्सा)
- धनगराचे माग हिस्सा अर्धा-अर्धा.
- मोहतरफा हिस्सा पैकी समान.
- मिरासजमीन १ रुका पैकी समान.²⁴

यातून पाटलाच्या हक्क-लाजीमा यामध्ये कोणत्या बाबींचा समावेश होता याची माहिती मिळते. पाटलास शासनाकडून मिळणारी रोख मोबदला रक्कम फार मोठी नसे. मात्र इतर हक्क व अधिकार यामुळे त्यास मोठी आमदनी होणे शक्य होते.

मौजे देउळगाव व शिरापूर तर्फ पाटस ही गावे भोसले घराण्याची पाटीलकी होती. देउळगाव ही सातारच्या छत्रपतींची वतनी पाटीलकी होती. तर मौजे शिरापूर गावची पाटीलकी निम्मी सातारचे छत्रपती व उर्वरीत निम्मी मुधोजी भोसले यांची असल्याचा उल्लेख १७८६-८७ सालच्या पाटीलकीच्या हिशेबात म्हटले आहे.²⁵ सदर पाटीलकी वतनाच्या कारभारासाठी गोविंद यादव यास गुमास्ता पाटील नेमण्यात आले होते. त्याने सादर केलेला पाटीलकीचा हिशेब पुढील प्रमाणे:

इ.स. १७८३-८४ सालचा गुमास्ते पाटलाने सादर केलेला पाटीलकीचा हिशेब सारांश रूपात
मौजे देउळगाव व शिरापूर
<p>जमा-</p> <p>०=॥ बाकी सालगुदस्ता (मागील वर्षीची बाकी रक्कम)</p> <p>३७५॥-॥ जमा सालमजकूर (चालू वर्षीची जमा)</p> <p>३०४॥॥ मौजे देउळगावचा पाटीलकी उत्पन्न</p> <p>२६०६- पाटीलकीची इनाम जमीन सच्चा चावर शेतीचे उत्पन्न</p> <p>२४५६- शेतीचे उत्पन्न (बाजरी, तुरी, मुग, ज्वारी, कडबा, सरमा इत्यादीचे पासून)</p> <p>१५शेरी जमीनीचे उत्पन्न</p> <p>-----</p> <p>२६०६- (एकूण)</p> <p>४४॥ पाटीलकी संबंधे (पाटीलकीचे उत्पन्न)</p> <p>-----</p> <p>३०४॥॥- (मौजे देउळगावचे पाटीलकी एकूण उत्पन्न)</p> <p>७०॥०॥ मौजे शिरापूर पाटीलकी उत्पन्न (अर्धी सातारचे छत्रपती व अर्धी मुधोजी भोसले)</p> <p>६३॥ सेलपाटीलकी जमा धान्याचे</p> <p>२६॥ पानभारा</p> <p>५ नेहमी जमा (शासनाकडून) जमा १० रु. पैकी मुधोजी भोसले रु. ५</p> <p>-----वगळता बाकी उरलेले.</p> <p>७०॥०॥ (पाटीलकी एकूण उत्पन्न)</p> <p>-----</p> <p>३७६॥॥-</p> <p>-----</p> <p>३७६॥॥- (एकूण खर्च)</p>

खर्च-

१५० सरकारात जमा

१०७। महालमजकूर-

१०५ गोविंद यादव गुमास्ता यास

१०० वेतन

५ तश्रीफा

१०५

•।। सिराळसेठ

१।।। सरकार वाड्यात दिप लावणेसाठी

१०७। (एकूण महालमजकूर खर्च)

२५७।(एकूण खर्च)

बाकी आखरसाल- रुपये.

११८।-। (हिशेबी शिल्लक रक्कम)

या कागदपत्रातून लक्षात येते की गावच्या पाटीलाचे उत्पन्न साधारणतः किती होते. देउळगावच्या पाटीलास ३०४ रुपये बारा आणे होते. त्यापैकी केवळ इनाम जमीनीचे उत्पन्न २४५ रुपये आणि एक आणा एवढे होते. यावरून पाटीलकी वतना संदर्भात इनाम जमीनीचे महत्त्व लक्षात येते. गुमास्ता पाटीलास दरसाल १०० रुपये वेतन म्हणजे मोठी रक्कम होती. तर्फेच्या हवालसदारास १०० रु. वेतन असल्याचे दिसते. या तुलनेवरून गुमास्ते पाटलास दोन गावांच्या गुमास्ते पाटीलकीसाठी मोठी रक्कम मिळत असल्याचे दिसून येते. हिशेबाचे बरकावे पाहिल्यास दिसते की, पाटलास दर खंडीस कैली आठ पायली शेलपाटी पीक झाल्यास द्यावयाचा शिरस्ता होता. त्यातून पाटलास धान्य जमा होत असे. पानभारा म्हणून पाटलास दरा आसामी ३० कडबापुळे द्यावयाचा शिरस्ता होता.

पाटलाची कामे-

लावणी, संचणी, उगवणी, गोता सभा भरविणे, गावची चकबंदी- टकबंदी करणे, पिकपहाणी करणे, रयत-बलुतेदारांच्या तक्रारी दुर करणे, दिवाणदस्त पुरा करून देणे, रयतेकडून व्हावयाच्या रकमेतून महसूल पुर्ण न झाल्यास तो कर्ज काढून जमा करणे ही होती. 'पासोडी' म्हणजे पाटलाला दिलेले इनाम होय. अशी इनामी जमीन दोन प्रकारची असे. कामथ पासोडी व पटी

पासोडी. कामथ पासोडी ही जमीन पाटलाच्या संपूर्णतया स्वयंमालकीची होती. गुमास्ता पाटील हा गावचा वतनदार नसे. गावचे वतनदार,बलुतेदार, मठ, समाधी,अन्नछत्रे,इत्यादी कडील उत्पन्न ज्याचे त्यास पोहच करणे. एखाद्याचा तंटा तुटेपर्यंत हकलाजिमा अमानत करणे.²⁶

पाटील महसूल शेती करत असताना पाटलाला मिरासदारांची मदत मिळत असे त्यांच्या साक्षीनेच सरांनी शेती केली जाईल आणि त्यानंतर मामलतदार अथवा त्याच्या प्रतिनिधीद्वारे सरांनी शेती केली जात असे हे परस्पर संमतीने केले जात असे त्याची मामलेदाराकडे जमाबंदी पट्टी असे म्हटले जाते तर पाटलाकडे प्रतीला कबूल कतबा असे म्हणत.²⁷ गावाच्या पाटीलकीचा वाद उद्भवल्यास पाटीलकी अमानत केली जात असे. पाटलाचे मानपान व हक्क शासनाकडे जमा केले जात असत. इ.स. १७८५-८६ साली हिशेबात इनाम पाटीलकी जमीन चावर दिंड त्यास १३७ रुपये व १२ आणे रक्कम उत्पन्न म्हणून जमा झाले. त्यात आलेल्या उल्लेखा नुसार शासनाने पाटीलकीचे कामावर गुमास्ता ठेवला होता. त्याचा मुशाहीरा (पगार) रु. ३५ वजा करून बाकी रक्कम शासन जमा करण्यात आली.²⁸

पाटलास गावखर्चातून विविध कारणांनी रक्कम मिळत असे. हकदार म्हणून, सिरपाव, तश्रीफा आदी. कसबे पाटसच्या पाटलास हकदार म्हणून दरसाली ३६ रुपये मिळत असत. पाटीलकीच्या तक्षीमा असल्यास दोन्ही तक्षिमदारांना समान हिस्सा दिला जात असे.

१८ व्या शतकात पाटीलकी वतनासाठी पाटील कुळातील वारसांच्यात होणारा वाद ही अनेक गावांतील दिसणारी बाब होती. तक्ता क्रमांक II मधील माहिती नुसार तक्त्यात २९ गावांच्या नोंदी आहेत. त्यापैकी १८ गावच्या पाटीलांना सुमारे १० वर्षांच्या काळात कोणताही रोख मोबदला मिळाल्याचे दिसून नाही. याचे कारण पाटीलकीचा वाद आणि त्यामुळे शासनाने वतन अमानत केल्याने मोबदला बंद झाला आहे हे होय. हे पाहता पाटीलकी वतनासंदर्भात होणाऱ्या तंड्यांचे प्रमाण व स्वरूप लक्षात यावे.

तर्फ पाटस मधील पाटील-

गाव	साल	पाटलाचे नाव	शेरा
केडगाव	१७८२	सुभानजी शेळके ²⁹	
पेडगाव	१७६३-६४	संताजी राजे भोसले ³⁰	
„	१७९१-९२	संताजी भोसले व जगथाप	अर्धी-अर्धी पाटीलकी
वडगाव	१५९२	माहादा बिन पिल पाटील ठोंबरा ³¹	
दोंड	१६०८	बिरादारसोमजी मोकदम ³²	

खडकी	१६०८	राघोजी बीन जाऊजी मोकदम ³³	
राजेवाडी	१६०८	चित बिन दाद पाटील ³⁴	
कोरेगाऊ	१६०८	तुक बिन विठ पाटील ³⁵	
लोणी	१६०८	मल्हारजी मोकदम ³⁶	
कुरकुंब	१६४२	रामाजी सितोळा मोकदम ³⁷	
वरवंड	१६४२	बाबाजी मोकदम ³⁸	
मळद	१६४२	बाजी बीन बानजी व कृष्णाजी बीन सिदोजी रणवरे ³⁹	अर्धी-अर्धी पाटिलकी
सिरापूर	१७९१-९२	शाहू राजे भोसले व रघोजी भोसले	अर्धी-अर्धी पाटीलकी
वाटलूज	१७९१-९२	शेंडगे	
पडवी	१७९१-९२	पाटीलकी अमानत	
खोरवडी	१७९१-९२	भंडगर- केरोजी व खंडोजी	
हिंगणी गाडा	१७९१-९१	सोराटे- खंडोजी व नाईकजी	
रोटी	१७९१-९२	महिजी पाटील शितोळे	

१.४ कुलकर्णी -

लेखक किंवा कुलकर्णी हे पद राष्ट्रकूटकाळी महाराष्ट्रात आढळत नाही. ⁴⁰ ताम्रपटांत ग्रामकूटानंतर युक्त, आयुक्त, नियुक्त व उपयुक्त हा हुद्दा निर्देशिला आहे. बहुधा हेच गावचे लेखक किंवा कुलकर्णी असावेत, असा तर्क वा. कृ. भावे लावतात.⁴¹

कुलकर्णी हा असंख्य खात्यांच्या नोंदी ठेवण्याचे काम करीत असे. त्याचे सर्वात पहिले आणि महत्त्वाचे काम म्हणजे गावातील शेतजमिनीच्या मोजमाप आणि वर्णनाच्या नोंदी ठेवणे. दुसरे म्हणजे गावातील जमिनीचे नाव, क्षेत्र, गुणवत्ता याची यादी बनविणे. याच बरोबर त्यांच्या संदर्भातील अटी-शर्ती, शेती करणारा वर्ग, करतून नियमित दिला जाणारा कर, आजपर्यंत सर्वाधिक घेतलेला कर याच्या नोंदी ठेवणे. शेती बलुतेदारी व इतर कार्य असलेल्या रहिवाशांच्या जमा वसूल बाकीचे या नोंदी ठेवणे म्हणजे वसूल झालेल्या महसुलाच्या नोंदी ठेवणे पाचवी म्हणजे आमसुलाचे सर्व दप्तर ताब्यात ठेवणे त्या दप्तरातील घटकवार विवरण तयार करणे कुलकर्णी हा गावस्तरावर दस्तऐवज आणि दाखले देणारा अधिकारी होता तू सर्व खातेदारांचे वैयक्तिक व सार्वत्रिक नोंदींचे दप्तर तयार करीत असे.⁴²

तक्ता क्रमांक ॥ पाहता कुलकर्णी वतना संदर्भात शासनाकडून मिळणाऱ्या रोख मोबदल्याचे संदर्भात काही निरीक्षणे नोंदविता येतात. गावस्तरावर देशपांडे वतनदारास मिळणाऱ्या रकमेपेक्षा कुलकर्णी वतनदारास अधिक मोबदला मिळत होता. काही उदाहरणांत तो मोबदला पातीलापेक्षा जास्त असल्याचेही दिसून येते. पारंपारीक व्यवस्थे नुसार कुलकर्ण्यास पाटलाच्या अर्ध हक्क – लाजिमे मिळतात.

१.५ चौगूला-

‘चौगूला’ हा मुख्यता पाटलाप्रमाणे लावणी करणे, गांव वसूली करणे व ती वसूली दिवाणांत भरणा करणे असा शेतशिवाराकडील वतनी अधिकारी आहे. ह्याला पुरावा म्हणजे तो ‘प्रज’ म्हणजे शेत कसणारा आहे, शेतांत प्रत्यक्ष काम करणारे कुळ आहे...

गावच्या जमाबंदीची खंडणी जेव्हा ठरते तेव्हा पाटलाबरोबर चौगूला व कुलकर्णी गेला आहे. व त्यांत चौगूला व पाटील दोघे व कुलकर्णी एकजण आहे. अशा वेळी ह्या सर्वांना खंडाणीची वस्त्रे मिळत असत... अशाच एका प्रसंगाने चौगूल्याला शिरपाव व खंडकर पाटलाने चौगूल्याकरता म्हणून आणला पण त्याला न देताच आपल्याच घरी ठेवला. तेव्हा त्या पाटलास खंडणी १,२००/- रु. द्यावी लागली आहे. सोनवडकर पवार पाटलास अशीच गुन्हेगारी पडली आहे... दोंडचे चौगूले जठार असून त्यांच्यात काही भांडण होऊन ती फिर्याद पेशव्यांकडे आली. पेशव्यांनी निर्णय प्रसंगी दोन चौगूले केले व उभयतांस गावखंडणीची वस्त्रे दिली.⁴³

गावस्तरावर चौगूला हा पाटलाचा सहाय्यक आहे, पाटलाने सांगितलेल्या जबाबदाऱ्या त्याने पार पाडायच्या असत. त्याचप्रमाणे कुलकर्ण्याच्या दप्तराचे काळजी घेण्याचे कामही त्याला करावे लागे.⁴⁴

गावातील धान्याची पेवें वैगेरे चोरीस गेली तर त्याचोरीचा ठिकाणा लावून देणे हे काम प्रसंगी चौगूल्यावर पडे.⁴⁵ गावचे वसूल पोते दिवाणांत पोहचविण्याचे काम चौगूल्याचे आहे हे निदर्शनात येते. मुलतः चौगूला हा पेशा पाटला बरोबरीचा खजिनदार वा जमिन मोजणी करणारा, दिव्य पाहणारा असा प्रतिष्ठीत आहे.⁴⁶

वरवंडकर पाटिल चौगूल्याचा शिरपाव आपणच घेऊन आपले घरी ठेवत होते. म्हणून पाटलास रु. १२००/- गुन्हेगारी करार केली. शेळके चौगूल्यास रु. १०००/- हरकी करार केली. तसेच

सोनवडीच्या चौगुल्याचा शिरपाव न दिल्याने बाबाजी पवार यास रु. १०/- गुन्हेगारी. असे संदर्भ कागदपत्रात मिळतात.

इ.स. १७४० साली चिंचोली तरफ पाटस येथील चौगुलकीचे वतनाचा कजीया होता. यात सर्व थळकरीयानी खोरे हे चौगुले, गुणवरे नाहीत अशी साक्ष दिली. गुणवरेंकडील कागद खोटा बनविल्याचे सिद्ध झाले. खोरे हेच चौगूले हे सिद्ध झाले.⁴⁷ माणकोजी गवळी याने खोटा कागद बनविला म्हणून व तो बनवून सादर केला म्हणून दोघांचेही उजवे हात तोडण्याची शिक्षा झाली.

१.६ महार-

गावातील पोलीस व्यवस्था ही पाटलाची जबाबदारी असे. त्याचा महत्त्वाचा आणि जबाबदार सहाय्यक म्हणजे गाव पहारेकरी अर्थात कर्नाटकात तलारी, मराठा प्रदेशात महार तर खानदेशात जागला होय. गाव पहारेकऱ्याचा भत्ता एकालाच मिळत असला तरी संपूर्ण कुटुंबच त्यासाठी राबत असे. रात्री पहारा देणे, येणाऱ्या जाणाऱ्याची विचारपूस करणे, संशयिता बदल पाटलास माहिती देणे, चोरी झाल्यास चोर शोधणे या त्याच्या जबाबदाऱ्या होत्या.⁴⁸

महसुली बाबतीत महाराचे सर्वात मोठे काम म्हणजे गावाचे क्षेत्र व शेतकऱ्यांचे क्षेत्र, त्यांच्या सीमारेषांवर लक्ष ठेवणे आणि त्या संदर्भाने अतिक्रमणे होऊ नयेत याची माहिती ठेवणे, प्रसंगी दाव्या- प्रती दाव्यांमध्ये पुरावा म्हणून माहिती सादर करणे हे होय. तो पिकांवर लक्ष ठेवतो, पिके जोपर्यंत शेतात आहेत तोपर्यंत त्याची वाढ, कापणी याकडे लक्ष ठेवत असे. तसेच गावातील माहितगार, मार्गदर्शक आणि निरोप्या ही तोच असे. तसेच स्थानिक पोलीस प्रशासनाचा एक घटक असे.⁴⁹

बारा बलुतेदारांपैकी सोनार किंवा पोतदार आणि महार हे दोघे शासकीय सेवेत होते अथवा गाव प्रशासनाचा भाग होते. सोनार किंवा पोतदार जो गावातील सोने चांदीचा व्यापारी होता कारागीर होता त्याचबरोबर तो नाण्यांचा मूल्यमापन करणारा होता. महाराची कर्तव्य गाव प्रशासनासाठी महत्त्वपूर्ण होती. गावचा पहारेकरी होता. अपवादात्मक स्थितीत काही गावांमध्ये भिल्ल किंवा रामोशी व्यक्तीला पहारेकरी म्हणून जबाबदारी दिली जात असे अन्यथा ती महारच पार पाडत असे.⁵⁰

१.७ इतर वतनी अधिकारी-

- **सरपाटील-**

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे पुत्र छत्रपती राजाराम महाराजांनी यांनी स्वराज्यापुढील संकटाच्या स्थितीवेळी दाभाडे यांस प्रांत पुणेचे सरपाटीलकीचे वतन दिले. विशिष्ट अशा परिस्थितीत नव्या वतनाची निर्मिती झाली. संपूर्ण प्रांतातील प्रत्येक गावातून सरपाटीलकीचा हिस्सा मिळू लागला. तक्ता क्रमांक ॥ नुसार प्रतिवर्षी विशिष्ट रक्कम मिळल्याचे दिसते.

- **मेहतर-**

राष्ट्रकूटकाळी महाराष्ट्रात ग्रामपंचायतीतील पंचांना मेहतर म्हणत. कुटुंबातील वडील मनुष्य मेहतर होय. न्यायनिवड्यांत यांना पंच म्हणून काम करावे लागे.

- **बलुतेदार व वतनदार-**

यादवकाळात तराळ, गुरव, महारकी, जोसकी, कुंभारकी, ही वतने जारी झाली होती. बारा बलुतेदारांपैकी सोनार किंवा पोतदार आणि महार हे दोघे शासकीय सेवेत होते अथवा गाव प्रशासनाचा भाग होते. सोनार किंवा पोतदार जो गावातील सोने चांदीचा व्यापारी होता कारागीर होता त्याचबरोबर तो नाण्यांचा मूल्यमापन करणारा होता. महाराची कर्तव्य गाव प्रशासनासाठी महत्त्वपूर्ण होती. गावचा पहारेकरी होता. अपवादात्मक स्थितीत काही गावांमध्ये भिल्ल किंवा रामोशी व्यक्तीला पहारेकरी म्हणून जबाबदारी दिली जात असे अन्यथा ती महारच पार पाडत असे.⁵¹

१.८ कसब्याचे अधिकारी-

- **शेट्ये-**

चैत्र वद्य शके १६३७ इ.स. १७१५-१६ सालच्या छ. शाहू महाराजांनी सरलष्कर निंबाळकर याना दिलेल्या एका राजपत्रात काही अधिकाऱ्यांच्या कामे व जबाबदाऱ्यांची माहिती दिली आहे.

शेटेपणाचे हक्क -

१. आठवडे बाजारात प्रत्येक दुकानास एक रुपया
२. तेल्याचे दुकानास अठवडा नउ टाक तेल
३. किराणा दुकाणातील विक्रीच्या प्रत्येक गोणीस वजण पक्के पावशेर

४. सणावेळी दर दुकाणी गहु, तांदुळ पावशेर
५. माग चालवणारे कोष्टी, साळी या सर्वांमधे मिळून वर्षास एक पासोडी
६. मापासाठी बाजारात अधोली नेणाराकडून गोणीस मुठभर धान्य
७. तांबोळ्याच्या दर दुकाणी दर दिवसी पाने पाच
८. बाजारात व्यवहार करणाऱ्या दर दुकानी दर गोणीस अर्धा शेर माल
९. पेठेतील दर दुकानी मुठभर शेव
१०. सर्व चांभार मिळोन वर्षास दोन जोड पायपोस
११. पेठेतील दर लग्नास खोबरे वटी एक
१२. खाटीक व खारखांडे यांकडून शेवादाखल मासे व बोंबील.

इ.स. १७४८-४९ च्या पहिल्या बाजीराव पेशव्यांनी हरशेठ व सोमाशेठ वीरकर यांना दिलेल्या वतनपत्रातील उल्लेख⁵²

पेठेच्या शेवटी चे हक्क- तुळशीबागवाले दप्तरातील उल्लेखानुसार पेठेच्या त्याला पुढील हक्क असत.

१. दाण्याच्या हरगोणीस हर जिन्नस गोणी६६।घेत जाणे.
२. सेवभाजीचे दर दुकानास६६। घेत जाणे.
३. लाकडवाल्यापासून दर घरास लाकडे मण १ प्रति सालास घेत जाणे.
४. लग्न मोहतराचा सेला घेत जाणे.
५. बकरी धनगरा पासून दर घरात १ व धनगर यांची आठवडा पावशेर दुधघेत जाणे.
६. सुपारी दर दुकानात आठवडा १ सुपारी घेत जाणे.
७. पाने विड्याची दर दुकानात दररोज १० घेत जावी.
८. गवताची पेंडी दर भात्यास दररोज १ घेत जावी.
९. मोळीला लाकूड दररोज १लाकडध्यावे.
१०. आंब्याची सेव पाटीसआंबे पाच, करवंदी दर पाटीस६६। घ्यावे.⁵³

अशा प्रकारचे पेठेचा सेट्याचे हक्क संगितले आहेत.

पेठेचा झेंडा शेट्याकडे असे व तो त्याबद्दल पटी घेइ.⁵⁴ असा उल्लेख पुणे नगर संशोधन वृत्त मध्ये येतो. माळी मेहत्रे जमीन वाद या प्रकरणात असा संदर्भ आला आहे की, कर्ज देणाऱ्या व्यक्तीने कर्ज घेणाऱ्या कडून कर्ज सव्याज परत न आल्याने, कर्ज घेणाऱ्याची जमीन व होळीची पोळी व

मानपान स्वतःकडे करून घेतले.⁵⁵ शासनाच्या जमाखर्चातून बाजेखर्च या शिर्षकाअंतर्गत गावचे वतनदार यांना सिरपाव दिला जात असे. सिरपाव यास तश्रीफा खर्च असेही संबोधले जाते. वसूल केलेला महसूल मुख्यालयास जमाकेल्यानंतर सन्मानार्थ ही रक्कम दिली जात असे.

१.९ हक्कदार अधिकाऱ्यांना मिळणारे मानपान व इतर हक्क -

• शिरपाव-

इ.स. १७९७-९८ साली कसबे पाटस येथे पाटील, कुलकर्णी व चौगुला यांना शिरपाव म्हणून १८ रुपये देण्यात आले.⁵⁶

• तश्रीफा-

पाटील, कुलकर्णी, चौगुले यांना तश्रीफा अर्थात महसूल वसूली केल्याबद्दल सन्मानार्थ रक्कम दिली जाते. त्यास तश्रीफा असे म्हणतात. इ.स. १७९१-९२ साली दिल्या गेलेल्या तश्रीफाचा संदर्भ उदाहरण म्हणून पुढील प्रमाणे: मौजे सिरापूर- ६ रु. पाटील पैकी ३ शाहूराजे भोसले व ३ रघोजी भोसले, २॥ भास्कर गोपाळ राजोपाध्ये कुलकर्णी, १॥ राजजी वाघरा चौघूला; मौजे मौजे पडवी- ० पाटील अमानत, २ रंगो विश्वनाथ कुलकर्णी, १॥ तुकोजी गाईकवाड कुलकर्णी; मौजे पेडगाव- ५ रु. पाटील पैकी २॥ संताजी भोसले व २॥ जगताप, २ नारो मल्हार राजोपाध्ये कुलकर्णी, ३ रु. चौगुले पैकी १॥ धोंडजी होरणा व १॥ राणोजी वाघमारा अशा प्रकारे तश्रीफा वाटप केले जात असे.⁵⁷ तश्रीफा हे गावच्या हक्कदारांसाठी नियमित मिळणारा मोबदला असे. काही गावांच्या संदर्भात याचा तुलनात्मक तक्ता पुढीलप्रमाणे:

बोतखत तर्फ पाटस वैगेरे... इ.स. १७९१-९२ ⁵⁸				
गाव	ऐन नक्त रुपये	पाटील	कुलकर्णी	चौगुला
सिरापूर	१०	६	२॥	१॥
देलवडी	३॥	०	२	१॥
पेडगाव	१०	५	२	३
वाटलूज	६	२॥	२	१॥
खोरवडी	८॥	५	२	१॥

हिंगणी गाडा	८॥	५	२	१॥
पडवी	३॥	०	२	१॥
रोटी	६	२॥	२	१॥

तर्फ पाटस- तश्रीफा वाढीचा तुलनात्मक तक्ता

तर्फ पाटस ➤ हक्कदार	१७२४- २५ ⁵⁹	१७३२- ३३ ⁶⁰	तर्फ पाटस ➤ हक्कदार	१७२४- २५ ⁶¹	१७३२- ३३ ⁶²
कसबे पाटस	१०६=॥		मौजे मलठण	७॥=	१०
➤ पाटील	५६॥		➤ पाटील(दोन)	३	४॥
➤ कुलकर्णी	२॥-		मौजे खानवटे	९	८।
➤ रानमाळी	२॥-		➤ पाटील	२॥	३
मौजे खडकी	५।=	६॥।	➤ कुलकर्णी	१॥=	२।
➤ पाटील	२।=	४	➤ चौगुला	१॥	२
➤ कुलकर्णी	१॥=	१॥	➤ गुमास्ता मोकदम	२	--
➤ चौगुला	१॥	१।	➤ गावडी	१।=	१
मौजे कुरकुंभ	४।-	७	➤ कुलकर्णी	२।	२
➤ पाटील- २	२॥	५	➤ चौगुला(दोन)	२॥=	३॥
➤ कुलकर्णी	१॥।-	२			

या तक्त्यावरून गावच्या हक्कदारांना तश्रीफा मधून पाटील, कुलकर्णी, चौगुला हे नियमित हक्कदार आहेत. पण काही नेहमी कागदपत्रांतून न दिसणारे काही हक्कदार दिसतात. कसबे पाटस मधील रानमाळी, मौजे खानवटे मधील नियमित पाटील असूनही गुमास्ता पाटील / मोकदम, गावडी हे हक्कदार दिसतात. त्याच बरोबर खानवटे गावासाठी दोन चौगुले असल्याचे दिसतात. देशचौगुला यास दिले जाणारे वेतन इनाम जमीन व सादिलवारपट्टी मधून दिली जाणारी रोख रक्कम अशा स्वरूपाचे होते.⁶³

२. शासनाची प्रशासकीय यंत्रणा-

वतनी अधिकारीवर्गा बरोबरच शासनाने नेमलेले अधिकारीही असत. हे अधिकारी शासनाकडून आवश्यकते नुसार नेमले जात असत. मध्यवर्ती शासन प्रांतीकस्तरावरील अधिकारी नेमत असे. तर प्रांतीय अधिकारी अर्थात प्रांताचा अथवा महालाचा कमाविसदारस्थानीक

प्रशासनाची नेमनूक व व्यवस्थापन करीत असे. त्यांच्या कामाची पद्धत परंपरेने ठरलेली असे. शासनाच्या प्रशासकीय व्यवस्थेचे दोन भाग पडत. एक महसूली व दुसरा जकाती प्रशासन होय.

२.१ महसूल प्रशासन -

प्रामुख्याने जमीन महसूल तसेच इतर काही कमाविसी स्वरूप कर वसूलीसाठी महसुली प्रशासन कार्यरत असे. सुभा स्तरावर सुभेदार, प्रांतस्तसरावर कमाविसदार, तर्फस्तरावर हवालदार अशी यंत्रणा असे. तर्फस्तरावर तर्फेचा कारभार पाहण्यासाठी हवालदार, कमाविसदारआदी अधिकारी असत.

२.१.१ पोट-कमाविसदार -

खाजगीकडे अर्थात मोकासा, इनाम न देता शासनाच्या प्रत्यक्ष वसूलीसाठी असलेले गाव किंवा गावे होत. त्यातील काही गावांसाठी पोट-कमाविसदार नेमला जात असे.

हिसेब तर्फ पाटस वैगेरे गाव निसबत आपाजी महादेव असा हिशेबाचा कागद आला आहे. त्या तर्फ पाटस मधील ९, तर्फ सासवड, तर्फ कऱ्हेपठार व परगणे सुपे येथील प्रत्येकी एका गावाचा महसूल वसूल करण्याची जबाबदारी कमाविसदार म्हणून दिली होती. त्या गावांचा हिशेब त्याने सादर केलेला आहे.⁶⁴ यावरून जिल्ह्याकडे वसूलासाठी असलेल्या गावांच्या महसूल वसूलीसाठी स्थानिक स्वरूपात पोट-कमाविसदार नेमला जात असे. तर्फेतील तसेच सदर प्रांत कमाविसदाराच्या नियंत्रणातील लगतच्या तर्फा वा परगण्यांतील काही गावांच्या वसूलाची जबाबदारीही दिली जात असे. जिल्ह्याकडे वसूलासाठी असलेल्या अर्थात खासगीकडे असलेल्या गावांच्या महसूल वसूलीसाठी एकच कमाविसदार अथवा उपकमाविसदार दिला जाईल असे निश्चित नव्हते. प्रसंगी एक वा अधिक कमाविसदार यांच्याकडे गावे विभागून महसूल वसूलीची जबाबदारी दिली जात असे.

साल	पोट- कमाविसदार	एकूण गावे	तर्फ पाटस पैकी गावे	इतर तर्फा पैकी	वेतन
१७६३-६४ ⁶⁵	बालाजी महादेव	---	---	---	२२५
१७८५-८६ ⁶⁶	आपाजी महादेव	१४	१०	४	२२५
१७९१-९२ ⁶⁷	आपाजी महादेव	११	९	३	२२५

पोलीस प्रशासनाचा भाग म्हणून पाटील महसूल व्यवस्थेप्रमाणे मामलेदाराच्या नियंत्रणात काम करत असे मामलतदार सर सुभेदाराच्या नियंत्रणात काम करत असे. जिल्हा प्रशासनाकडे शांतता ग्राम सुरक्षिततेच्या आवश्यक ते साठी अनियमित फौज अर्थात शिबंदी असे. मामलतदार दरोडेखोरांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी भिल्ल व इतर जमातींच्या प्रमुखांशी संबंध ठेवून असे.⁶⁸

२.१.२ कारकून-

तर्फे प्रशासनात सालाबाद कारकून नेमले जात असत. कारकूनांना मिळणारे वेतन तुलनेत चांगली रक्कम असे. हवालदार, मुजूमदार, दप्तरदार यांना कारकून असे संबोधले जाते.

२.१.३ हवालदार-

हवालदार हा तर्फेचा प्रमुख अधिकारी असे. त्याच्या नियंत्रणात मुजूमदार, दप्तरदार, वसुली प्यादी आसामी इत्यादी लोक असत. हवालदार गरजेनुसार शासनास अर्थात प्रांतीय प्रशासनास कर्जाउ रक्कम उपलब्ध करून देत असे. सदर रकमेवर त्यास शासकीय नियमानुसार व्याज मिळत असे.

साल	हवालदार	वेतन	ऐन	पोगी
१७४२-४३ ⁶⁹	सखो आनंदराव	१२०	१००	२०
१७६४-६५ ⁷⁰	सखो आनंदराव	१३०	१००	३०
१८०६-०७ ⁷¹	बाळकृष्ण चिमणाजी	१३०	१००	३०
१८०७-०८ ⁷²	रामचंद्र गणेश	१३०	१००	३०

कमाविसदाराच्या वेतनात एका कनिष्ठ श्रेणीतील कर्मचारी असलेल्या पोगी या कर्मचाऱ्याचे वेतन दिलेले आहे. मध्ययुगात वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या वेतनात त्यांच्यासाठी सहाय्यक अथवा मदतनीस स्वरूपतील कनिष्ठ श्रेणीतील कर्मचाऱ्याचे वेतन दिले जात असे. कमाविसदारांना मिळणारे वेतन हे निश्चित बाब नव्हती. कमाविसदाराचे वेतन त्याला कमाविस म्हणून दिलेल्या प्रदेशाच्या जबाबदारीच्या स्वरूपावर अवलंबून असे. कसबा पाटसच्या कमाविसदारास वार्षिक २०० रुपये वेतन दिले जात असे. हे वेतन कमाविसदाराशी झालेल्या मक्ता करारा मध्ये ठरत असे.

२.१.४ तर्फे कमाविसदाराकडील इतर कारकून

कारकूनाचे वेतन अदा करताना तर्फेकडून दिले जात असे. कधी कधी ते एखाद्या गावच्या जमाखर्चातून रक्कम अदा केली जात असे. उदा. इ.स. १८११-१२ सालच्या मौजे मलठणच्या ताळेबंदात कमाविसदाराच्या कारकूनास ५० रु. सरसालास वेतन दिले आहे.⁷³

कारकूनांची संख्या व वेतन

साल	हवालदार	मुजुमदार	दप्तरदार	एकूण वेतन	एकूण संख्या
१७३७-३८ ⁷⁴	१२०	७२	४८	२४०	३
१७४२-४३ ⁷⁵	१२०	७२	४८	२४०	३

हवालादार हा तर्फेचा प्रमुख अधिकारी असे. त्याला दरसाल १२० रुपये मिळत असल्याचे दिसते. मोकासा व इनाम दिलेल्या गावांच्या व्यतिरीक्त गावांच्यासाठी कमाविसदाराची यंत्रणा असे. पण त्या व्यतिरीक्त तर्फेची स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा होती. सदर यंत्रणा हवालदाराच्या नियंत्रणात कार्यरत असे. त्याच्या मदतीसाठी असलेल्या मुजूमदारास ७२ तर दप्तरदारास ४८ रुपये सदरसाल वेतन मिळत असे.

२.१.४ वसुली प्यादे-

तर्फेकडे लोक कामासाठी प्यादे लोक नेमले जात असत. त्यांचे पगार पुढील प्रमाणे :

साल	संख्या	पगारचे स्वरूप प्रति व्यक्ती प्रतिमाह	एकूण वेतन रक्कम
१७३७-३८ ⁷⁶	११	२०, २४, ३०, ३६	
१७४२-४३ ⁷⁷	११	२०, २४, ३०, ३६	२७३
१७६४-६५ ⁷⁸	८	३०	२४०

महसूल वसूली साठी माणसे नेमली जात असत त्यांना वसुली प्यादे असे संबोधले जात असे. महसूल वसुलाची जबाबदारी त्यांचेकडे असे. दर गावास एक अथवा दोन गावांस एक या प्रमाणे वसुली प्यादे आसामी असे. इ.स. १७८५-८६ सालच्या कमाविसदाराच्या हिशेबाच्या

कागदपत्रात एकूण १४ गावांचा वसूल केला असून ८ वसूली प्यादे आसामी नेमल्याचे नेमनूक पगार खर्चा वरून दिसते.⁷⁹ इ.स. १७९१-९२ साली ११ गावांच्या वसूलासाठी आठच लोक दिसतात.

साल	प्यादे संख्या	पगाराचे स्वरूप	प्रतिमाह वेतन	वार्षिक वेतन	वेतनखर्च
१७८५-८६ ^{८०}	८	--		३०	२४०
१७९१-९२ ^{८१}	८	--	--	३०	२४०
१८११-१२ ^{८२}		अकरमाही	३	३३	

कनिष्ठ श्रेणीच्या कर्मचाऱ्यांना वर्षातील पुर्ण १२ महिन्यांचे वेतन दिले जात नसे. तर्फेतील प्याद्यांना वार्षिक अकरा महिणे वेतन आणि बारा महिणे काम करावे लागे. तर्फे प्रशासना अंतर्गत काम करणाऱ्या प्याद्यांना तर्फेच्या प्रशासनाद्वारे वेतन दिले जात असे. तर तर्फेतील पोट कमाविसदाराने नेमलेल्या प्याद्याला कमाविसदार वेतन अदा करीत असे. वेतन अदा करताना गावस्तरावरून वेतन दिल्याचा संदर्भ मिळतो. इ.स. १८११-१२ साली वसुली प्यादे यास रुपये ३ अकरमाहीचेनुसार एकुण ३३ रुपये अदा केल्याचा उल्लेख मौजे मलठणच्या ताळेबंदात मिळतो.⁸³

२.२ कसबे पाटसची प्रशासकीय व्यवस्था-

तर्फे पाटस अंतर्गत एकच कसबा होता, तो म्हणजे पाटस होय. कसबे पाटससाठी स्वतंत्र कमाविसदाराची नेमनुक असे. इ.स. १७९७-९८ साली नरसिंगराव रामचंद्र यास कमाविसदार नेमलेले होते. त्यास दरसाल ३०० रुपये वेतन दिले जात असे. त्याच्या मदतीस एक फडणीस व काही प्यादी असत.

साल	कमाविसदार	वेतन
१७९७-९८	नरसिंगराव रामचंद्र	३००

कसब्याचा फडणीस-

साल	फडणीस	वेतन
१७९७-९८	विठ्ठल विश्वेश्वर	३००

कासब्यातील शिबंदी प्यादे-

साल	संख्या	दरमाही वेतन	वेतन स्वरूप	वार्षिक वेतन
-----	--------	-------------	-------------	--------------

१७९७-९८	५	३	अकरमाही	३३
---------	---	---	---------	----

अशा प्रकारे कसबा प्रशासनात कमाविसदार, फडणीस आणि प्यादी अशी प्रशासकीय क्रमवारी असे.

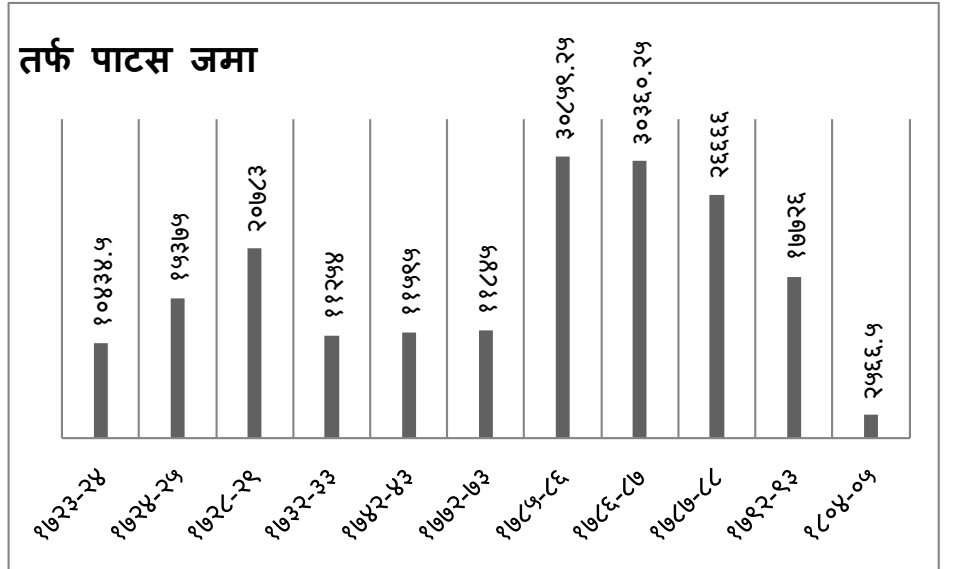
शिवेचे तंटे-

सन १७३८-३९ मध्ये नानगाव- कानगाव यांत हातवळन संदर्भाने तंटा, याच वर्षी पाटस - कानगाव तंटा झाला.⁸⁴ पेशव्यांनी गुणाजी कृष्ण यास पाठविले. दाखले, मुकाबले, भोगवटे, लगतच्या गावांची साक्ष याबाबी विचारात घेत असत. या सर्व बाबी कानगावकरांच्या बाजूच्या झाल्या. पाटसकर मानायला तयार नव्हते. पाटसकरानी दिव्य करायचे ठरले. दिव्य होइ पर्यंत जमीन वहिवाट तहकूब राखावी.⁸⁵

तर्फ पाटसचे उत्पन्न -

तक्ता ।

साल	चालू वर्षीची जमा
१७१८-१९ ⁸⁶	६६॥
१७२३-२४ ⁸⁷	१०४३४॥
१७२४-२५ ⁸⁸	१५३७५
१७२८-२९ ⁸⁹	२०७८३
१७३२-३३ ⁹⁰	११२५४
१७४२-४३ ⁹¹	११५९५
१७७२-७३ ⁹²	११८४५
१७८५-८६ ⁹³	३०८५९।
१७८६-८७ ⁹⁴	३०३६०।
१७८७-८८ ⁹⁵	२६६६६
१७९२-९३ ⁹⁶	१७७२६
१८०४-०५ ⁹⁷	२५६६॥

जिल्ह्याकडे असलेली गावे-

महसूल वसूलीसाठी इनाम किंवा मोकासा न दिलेली गावे जिल्ह्याकडे किंवा खाजगीकडे अशी नोंद मिळते.

साल	खाजगीकडील गावे
१७३७-३८ ^{९८}	२७
१७४२-४३ ^{९९}	२७
१८०७-०८	२१

महसूली प्रक्रीया-

पहाणी-

पिक पहाणी हा नियमित कामाचा भाग असे. तनखा ठरवून दिल्यानंतर पिकाची लागवड होउन पिक काढणीस आले की, शासकीय यंत्रणेद्वारे पिक पहाणी केली जात असे. इ.स. १७८५-८६ सालच्या तर्फ पाटसच्या खर्चाच्या तेरीज पत्रकात पाहाणीखर्च हे सदर लागते. त्या वर्षी पहाणीसाठी ३१ रुपये आणि २ आणे खर्च केलेला आहे.^{१००}

चाकरमाने पट्टी-

चाकरमाने पट्टी नावाचा कर लावला जात असे. हा कर शासनाकडे नोकरी करणाऱ्या व्यक्तींवर लावला जात असे.

साल	पट्टी रक्कम	इतर तर्फा- कमीत कमी व जास्तीत जास्त	शेरा
१७३७-३८ ^{१०१}	५२७	४२ - २४५	सर्वाधीक
१७४२-४३ ^{१०२}	१२००	१०० - २३५	सर्वाधीक

२.३ जकात व्यवस्था व प्रशासन -

जकात ठिकाण १७३९-४० ^{१०३}	एकूण वसूल	ऐन जमा	खेरीज जमा
महाल पाटस	३४३७।।।।	२५९७।।।-॥	८३९।।३।

पुणे प्रांतातील जकातनाक्यांवरील कारकूनांचे पगार (रक्कम रुपयांत)-

जकातीची ठिकाणे	१७३९-४० ^{१०४}
तर्फपाटस	२१५

जकात नाक्यांवरील प्याद्यांना मिळणारा पगार-

जकातीची ठिकाणे	१७३९-४० ^{१०५}
----------------	------------------------

	रक्कम	व्यक्ती	वेतन
तर्फपाटस	१७०	६	२८॥

तर्फ मधील प्यादे लोकांचे सरासरी वेतन व संख्य रुपये-

साल	दरसाल वेतन	संख्या
१७७२-७३ ¹⁰⁶	३०	६

दळणवळनाचे मार्ग-

१. पुणे ते पंढरपुर :- पुणे, मोढवे, थेउर, पाटस, मोरगाव, होळमुरुम, सांगवी, अकलूज मार्गे पंढरपुर.
२. पुणे ते धारूर :- पुणे, गारपीर, थेउर, पारगाव, वाळकी, मांडवगण किंवा गारदोंड, पेडगाव, पानगाव, परांडा, खर्डे, बीड, धारूर.

इ.स. १७८० च्या एका पत्रानुसार मौजे दोंड तर्फ पाटस येथे (भीमा नदीवर) नावेचा घाट होता.¹⁰⁷ अर्थात मौजे दोंड ते उत्तरेकडील तर्फ चांभारगोंदे दरम्यान नावेद्वारे दळणवळण होते.

पेठेतील कुळांकडून मिळणारा आकार पंचवीस रुपयांच्या पेक्षा कमी असेल तर ती रक्कम पोतदारास देण्यासंदर्भात इ.स. १७४४-४५ सालच्या सनदेत उल्लेख आहे.¹⁰⁸

पाटील या वंशपरंपरागत अधिकाऱ्याचे वेतन स्वरूपात इनाम जमीन, मुशाहीरा, सादिलवार पट्टीतील हिस्सा, शिरपाव, काही अपवादात्मक ठिकाणी जकातीमधील हिस्सा मिळत असे तसेच रयतेकडून त्याला काही वस्तु मिळत त्यास घूगरी असे म्हणत.¹⁰⁹

कुलकर्ण्यास पाटलाप्रमाणे वेतन मिळत असे पण पाटलास मिळणाऱ्या वेतनाच्याप्रमाणात ते अर्धे असे. बलुतेदार हे सुद्धा गावाचे वतनदार समजले जात असत. बलुतेदारांना जमीन असे, तसेच रयतेकडून काही वस्तु मिळण्याचा हक्क असे.¹¹⁰

वंशपरांपरगत अधिकारी त्यांचे वतन विकू शकत असत.¹¹¹

शिवकाळात इ.स. १६८३ च्यापत्रानुसार दादोजी कोंडदेव यांच्या सुभेदारीच्या काळात परगणे पुण्याच्या देशपांडेना ३०५ व देशकुलकर्णी यास ९५ होन इनामत खंडनी द्यावी लागत असे. इ.स. १६८३ मध्ये मुलुख खराब झाला असल्याने त्यात बदल करावा असे विनंतीपत्र आहे.¹¹²

शासन तर्फे स्तरावरील अधिकाऱ्यांना वार्षिक वेतना बरोबर पाटील, कुलकर्णी यांच्या सिरपाव प्रामाणे काही रक्कम देत असत. उदा. इ.स. १७२४-२५ सालच्या तर्जुमा या कागदपत्रात उल्लेख येतो की, तर्फे च्या कारकूनांना काही रक्कम दिली जात असे. उदा. पाटसच्या हवालदारास ४॥ रु., मुजूमदारास ३ रु. सिरपाव म्हणून देण्यात आले होते.

पाटस	हवालदार	मुजूमदार	दप्तरदार	लोक
१७२४-२५ ¹¹³	१२०	७२	नाही	१५ ते १७
१७३२-३३ ¹¹⁴	१२०	७२	४८	२०-३६

¹पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९५, यादी लावणी तर्फे पाटस, समान मयातैन.

²भावे,वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १८९.

³Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu),Page- २८.

⁴Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu),Page- २८.

⁵मेहंदळे,गजानन भास्कर, श्रीराजा शिवछत्रपती- खंड १, भाग- २, पुस्तक दुसरे, मेहंदळे प्रकाशन, पुणे,प्रथमावृत्ती, जानेवारी १९९९, पृ. ७८१.

⁶राजवाडे,विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २.

⁷राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २१.

⁸राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ-२८.

⁹राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- ६२.

¹⁰

¹¹राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ; मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- २ रा, पेशव्यांची शकावली, श्रीसमर्थप्रसाद प्रकाशन, कोल्हापुर, नोव्हेंबर- १९००, पृष्ठ - ३६.

¹²Wad, Ganesh Chimnaji; Selections From Satara Rajas and The Paishwa's Diaries, Part-II, BalajiBajiravPeishwa, Vol. II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by Parasnis, D. B., Poona, Indu Prakash Press, Page- 4.

¹³आठवले,सदाशिव;तुळशीबागवाले दफ्तर, संपादक भावे डॉ. श्री. मा., भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, पुणे, वर्ष ७६, अंक १-४, जुलै १९९७ ते एप्रिल १९९८, पृष्ठ २५.

¹⁴कर्वे, चिंतामण गणेश (संपादक व प्रकाशक),पुणेनगर संशोधन वृत्त खंड-२, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, स्वीय ग्रंथमाला, आर्यभूषण मुद्रणालय, इ.स. १९५२, पुणे, पृ. ११७.

¹⁵

- ¹⁶भावे,वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७८.
- ¹⁷भावे,वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १९०.
- ¹⁸जोशी,शं. ना., मराठेकालीन समाजदर्शन, अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे, १९६०, पृ. ०४.
- ¹⁹जोशी,शं. ना., मराठेकालीन समाजदर्शन, अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे, १९६०, पृ. ०५.
- ²⁰जोशी,शं. ना., मराठेकालीन समाजदर्शन, अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे, १९६०, पृ. ०५.
- ²¹पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दफ्तर, रुमाल क्र. ६९५, पत्र क्र. २७२३४.
- ²²राजवाडे,विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- ६ वा, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९०९, पृष्ठ- ४१.
- ²³Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, Governmentgazette Press , Calcutta, 1821, Page- ३५. (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu)
- ²⁴Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu),P. Appendix I.
- ²⁵पुणे पुरालेखागार, पुणे जमाव दफ्तर, रुमाल क्र. ६९६, हिशेब पाटीलकी, कागद क्र. ३०६४५.
- ²⁶भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, वर्ष १३ वे, अंक ३२(५१), डिसेंबर १९३२, पान- ७५.
- ²⁷Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress, Calcutta, 1821, Page- 23. (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu)
- ²⁸पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दफ्तर, रुमाल क्र. ६९८, हिशेब तर्फ पाटस सुहूर सन सित समानीन.
- ²⁹आठवले,सदाशिव; तुळशीबागवाले दफ्तर, संपादक भावे डॉ. श्री. मा., भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, पुणे, वर्ष ७६, अंक १-४, जुलै १९९७ ते एप्रिल १९९८, पृष्ठ १०२.
- ³⁰Wad, Ganesh Chimnaji; Selections From Satara Rajas and The Paishwa's Diaries, Part-VII, ThorleMadhavaravPeshwe,Vol-II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by Parasnis, D. B., Poona, 1911,Page- 186-187.
- ³¹राजवाडे,विश्वनाथ काशिनाथ (संशोधक); देशपांडे, प्र. न. (संपा.); खंड- २ रा, शिवकाळ, राजवाडे संशोधन मंडळ प्रकाशन, सुधारीत आवृत्ती, एप्रिल २००२, पृष्ठ- ३५७.
- ³²राजवाडे,विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ-२७.
- ³³राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ-२७.
- ³⁴राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ-२७.
- ³⁵राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २७.
- ³⁶राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ-२७.
- ³⁷राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २१.
- ³⁸राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २१.
- ³⁹राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- २४.
- ⁴⁰भावे,वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७८.
- ⁴¹भावे,वासुदेव कृष्ण; महाराष्ट्राचा सामाजीक इतिहास मुसलमानपूर्व महाराष्ट्र, खंड- १, वरद प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती, सप्टेंबर २०१०, पृष्ठ- १७९.
- ⁴²Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, Governmentgazette Press , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlu),Page-२२/२७

- ⁴³वत्सजोशी,श. ना.,‘चौगूला’समाविष्ट ऐतिहासिक संकिर्ण निबंध, खंड-६, भा. ई. स. म. स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६९, त्रैमासिक वर्ष २८, अंक- १-२, पृ. ३३.
- ⁴⁴Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, Governmentgazette Press , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui),Page- २३.
- ⁴⁵वत्सजोशी,श. ना.,‘चौगूला’समाविष्ट ऐतिहासिक संकिर्ण निबंध, खंड- २, भा. ई. स. म. स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६९, त्रैमासिक वर्ष २८, अंक- १-२, पृ. ४७.
- ⁴⁶वत्सजोशी,श. ना.,‘चौगूला’समाविष्ट ऐतिहासिक संकिर्ण निबंध, खंड- २, भा. ई. स. म. स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६९, त्रैमासिक वर्ष २८, अंक- १-२, पृ. ४८.
- ⁴⁷राजवाडे,विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- ६ वा, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, पृष्ठ- ८९-९०.
- ⁴⁸Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui),Page- ४७.
- ⁴⁹Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, Page- 23. (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui)
- ⁵⁰Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui),Page- २१.
- ⁵¹Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui),Page- २१.
- ⁵²Wad, Ganesh Chinnaji; Selections From Satara Rajas and The Paishwa’s Diaries, Part-II, BalajiBajiravPeishwa, Vol. II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by Parasnis, D. B., Poona,Indu Prakash Press, Page- 212-213.
- ⁵³कर्वे, चिंतामण गणेश (संपादक व प्रकाशक),पुणेनगर संशोधन वृत्त खंड-१, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, स्वीय ग्रंथमाला, त्रैमासीक, आर्यभूषण मुद्रणालय, इ.स. १९४२, पुणे, पृ. ६-७.
- ⁵⁴कर्वे,चिंतामण गणेश (संपादक व प्रकाशक),पुणेनगर संशोधन वृत्त खंड-२, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, स्वीय ग्रंथमाला, त्रैमासीक वर्ष २४ वे, अंक पहिला आर्यभूषण मुद्रणालय, जुलै इ.स. १९४३, पुणे, पृ.१६६.
- ⁵⁵कर्वे,चिंतामण गणेश (संपादक व प्रकाशक),पुणेनगर संशोधन वृत्त खंड-२, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, स्वीय ग्रंथमाला, त्रैमासीक वर्ष २४ वे,अंक पहिला आर्यभूषण मुद्रणालय, जुलै इ.स. १९४३, पुणे, पृ. २३६.
- ⁵⁶पुणे पुरालेखागार,पुणे जमाव रुमाल क्र. ६९६, जमा वसूल कसबे पाटस, समान तिसैन.
- ⁵⁷पुणे पुरालेखागार,पुणे जमाव रुमाल क्र. ६९८, इसने तिसैन मया अलफ
- ⁵⁸पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९८, इसने तिसैन, हिसेब तर्फ पाटस वैगेरे.
- ⁵⁹पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे खमस अशरीन.
- ⁶⁰पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे, सलास सलासीन.
- ⁶¹पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे खमस अशरीन.
- ⁶²पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे, सलास सलासीन.
- ⁶³Elphinstone, Mountstuart, Report on Territories Conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821,pageno. Appendix-xxi.
- ⁶⁴पुणेपुरालेखागार,पुणे जमाव रुमाल क्र. ६९८, इसने तिसैन मया अलफ
- ⁶⁵पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दप्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- २६, हिसेब प्रांत पुणे, अर्बा
- ⁶⁶पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९८, हिसेब तर्फ पाटस वैगेरे, खमस समानीन.
- ⁶⁷पुणे पुरालेखागार, पुणे, पुणे जमाव दप्तर, रुमाल क्र. ६९८, इसने तिसैन, हिसेब तर्फ पाटस वैगेरे.
- ⁶⁸Elphinstone, Mount Stuart, Report on Terries conquered from Paishwa, GovernmentgazettePress , Calcutta, 1821, (www.dspace.gipe.ac.in/xmlui),Page- ४८-४९.

- [illegible]

¹⁰⁷आठवले,सदाशिव;तुळशीबागवाले दफ्तर, संपादक भावे डॉ. श्री. मा., भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, पुणे, वर्ष ७६, अंक १-४, जुलै १९९७ ते एप्रिल १९९८, प्रस्तावना पृष्ठ ९९.

¹⁰⁸Wad, Ganesh Chimnaji; Selections From Satara Rajas and The Paishwa's Diaries, Part-II, BalajiBajiravPeishwa, Vol. II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by Parasnis, D. B., Poona, Indu Prakash Press, Page- 211.

¹⁰⁹Elphinstone, Mountstuart, Report on Territories Conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821,pageno. Appendix-xxi.

¹¹⁰Elphinstone, Mountstuart, Report on Territories Conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821,pageno. Appendix-xxi.

¹¹¹Elphinstone, Mountstuart, Report on Territories Conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Calcutta, 1821,pageno. Appendix-xxi.

¹¹²राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड- १८ वा, निर्णयसागर छापखाना, मुंबई, पृष्ठ- ४५.

¹¹³पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दफ्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे, खमस अशरीन.

¹¹⁴पुणे पुरालेखागार,पुणे, पेशवे दफ्तर, प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- ४२७, तर्जुमा जिल्हे, सलास सलासीन.

प्रकरण ४ थे. निष्कर्ष

- १८ व्या शतकातील स्थानिक प्रशासन व्यवस्थेत सरंजामी व्यवस्थेमुळे सर्व गावे प्रत्यक्ष शासनाच्या स्थानिक प्रशासकीय यंत्रणेच्या ताब्यात नव्हती.
- स्थानिक प्रशासनात शासकीय यंत्रणा असो वा इनाम - मोकासा दिलेला असो त्यामध्ये वंशपरंपरागत अधिकार असलेला वतनदार वर्ग अत्यंत महत्वाची भूमिका निभावत असे.
- पाटस तर्फेतील इनामांमध्ये धार्मिक व राजकीय स्वरूपाची इनामे असल्याचे दिसते.
- मोकासे देताना लष्करी आवश्यकता आणि सत्ताधाऱ्यांचे आप्तसंबंध या दोन प्रकारचे किंवा या दोन कारणांसाठी मोकासे दिल्याचे दिसते.
- लष्करातील अधिकारी, दिमतीला असलेले सरदार, शिलेदार यांना मोकासे दिले जात असत.
- मोकासे देताना संबंधीत अधिकाऱ्यास किंवा सरंजामदारास दफातेपत्र दिले जात असे. प्रशासकीय यंत्रणेतील इतर अधिकाऱ्यांसाठी चिटणीसी पत्रे दिली जात असत.
- जिल्ह्याकडे महसूल वसूलीसाठी असलेल्या गावांपेक्षा इनाम व वतन दिलेल्या गावांची संख्या नेहमी जास्त असे.
- मोकासा व्यवस्था पाहता तीन प्रकारचे मोकासे असल्याचे दिसते. दरोबस्त मोकासा, विशिष्ट महसूली हिस्स मोकासा आणि विशिष्ट रक्कम मोकासा हे होत.
- शेतसनदा ही १८ व्या शतकातील अत्यंत अनोखी व्यवस्था होती. यामध्ये शासन शिबंदीमधील व्यक्तींना शासनाकडून रोख स्वरूपात वेतन देण्या ऐवजी त्यांना शेतसनदपत्र देऊन एकाद्या गावच्या महसूलातून वेतन रक्कम अथवा त्यातील काही हिस्सा दिला जात असे. त्याची नोंद शासनाकडे पाठवून कामाच्या ठिकाणी वेतन अदा केल्याचे दप्तर तयार होत असे.
- स्थानिक प्रशासनासाठी करावयाच्या कामाचे स्वरूप शासनाकडून निश्चित केले जात असे. स्थानिक कर, कार्यपद्धती कामाचे स्वरूप शासनाकडून ठरवून दिले जात असे.
- देशमुख व देशपांडे हे परंपरागत वतनी अधिकारी होते. पण त्यांच्या कामांचे स्वरूप कागदापत्रांतून स्पष्ट होत नाही. तर्फेची यंत्रणा, पोट- कमाविसदार याची यंत्रणा, मोकास दिल्यास मोकासदाराची व इनाम दिल्यास इनामदाराची यंत्रणा सुद्धा होती. अशा स्थितीत देशमुख - देशपांडे यांच्या कामाचे स्वरूप स्पष्ट होत नसल्याने त्यांना दिला जाणारा महसूली हिस्सा म्हणजे अर्थव्यवस्थेवरील ओझे होते.

- पाटील व कुलकर्णी हे ग्राम प्रशासनातील अत्यंत महत्वाचे घटक होत. त्यांच्या कामाचे स्वरूप, त्याच्यावर असलेल्या जबाबदाऱ्या यावरून त्यांची भुमिका आधारेखित होते.
- पाटीलकीचा विवाद, कजिये याचे प्रतिबिंब कागदपत्रांत दिसते. पाटलाच्या कुळातील वारसांमध्ये आपसात पाटीलकीच्या हिस्स्यावरून तक्रारींचे प्रमाण अधिक असल्याचे दिसते.
- पाटलाला मिळणाऱ्या उत्पन्नपैकी सर्वाधिक उत्पन्न पाटील वतनाच्या जमीनीतून मिळत असल्याचे दिसते. जमीनीच्या उत्पन्नपेक्षा पाटलाच्या हक-लाजीम्यातून मिळणारे उत्पन्न दुय्यम दिसते.
- गुमास्ता पाटील, गुमास्ता देशमुख असे अधिकारी नेमल्याचे दिसून येते.
- देउळगाव या गावात गुमास्ते पाटीलास रोख वेतन मिळत असल्याचे दिसून येते. आणि तेही एखाद्या वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या वेतना इतकी रक्कम त्यास मिळत असे.
- सरपाटील हा १७ व्या शतकाच्या अखेरीस उदयास आलेला वतनदार होय. सरपाटलास मिळणारी हक्कची रक्कम इतर वतनदाराच्या पेक्षा अत्यंत कमी होती.
- महसूल व्यवस्थेत शासनाची व कमाविसदाराची अशा दोन स्वतंत्र प्रशासकीय यंत्रणा असल्याचे दिसते. या दोन्ही यंत्रणा मिळून जिल्ह्याकडे असलेल्या गावांची महसूल व्यवस्था पाहत असत. मदतीसाठी गावांमध्ये वतनी अधिकारी वर्ग होता.
- कसब्याच्या शासकीय प्रशासनात कमाविसदार हा प्रमुख तर शिबंदी व वसूली प्यादे अशी प्रशासकीय यंत्रणा होती. तसेच शेटी व महाजन हे वतनी अधिकारी होते.
- गावांच्या सिवेवरून होणारे तंडे ही तत्कालिन प्रशासकीय व्यवस्थेसमोरील अडचण होती. तर्फ, प्रांत स्तरावर तंडा मिटला नाही तर तो पंतप्रधान अथवा राजासमोर सुनावनीस जात असे.
- पाटस तर्फेत एक जकात नाका होता. त्या ठिकाणी जकातीच्या वसूलीसाठी शिबंदी प्यादे आसामी नेमल्या जात असत.

निवडक संदर्भग्रंथांची यादी

अप्रकाशित मराठी प्राथमिक साधने-

1. पुणे पुरालेखागार, पुणे, पेशवे दफ्तर,
 - प्रांत अजमास, पुणे, रुमाल क्रमांक- १, ८, २५, २६, २७, २९, ३८, ३९, ४२, ४३, १००, ११३, १३०, १४६, २९९, ३००, ३०२, ४०९, ४२७, ४२८, ४२९, ४३०, ४७४, ४७५, ४८०, ४८३, ५११, ५२८, ५२९, ५५१,
 - पुणे जमाव दफ्तर- ६९१, ६९५, ६९६, ६९७, ६९९.

प्रकाशित मराठी प्राथमिक साधने-

1. आठवले, सदाशिव; तुळशीबागवाले दफ्तर, संपादक भावे डॉ. श्री. मा., भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, पुणे, वर्ष ७६, अंक १-४, जुलै १९९७ ते एप्रिल १९९८.
2. कर्वे, चिंतामण गणेश (संपादक व प्रकाशक), पुणेनगर संशोधन वृत्त खंड-१ ते ४, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, स्वीय ग्रंथमाला, त्रैमासिक, आर्यभुषण मुद्रणालय, इ.स. १९४२, पुणे.
3. जोशी, शं. ना., संभाजीकालीन पत्रसार संग्रह, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे, १९४९.
4. जोशी, शंकर नारायण, सेनापती दाभाडे दफ्तर, भाग १, इ.स. १५१० ते १८०६, भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे.
5. डॉ पवार, आप्पासाहेब, ताराबाईकालीन कागदपत्रे, शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
6. पेशवे दफ्तरांतून निवडलेले कागद, संपा. गो. स. सरदेसाई, खंड- १ ते ४५, गव्हर्नमेंट सेंट्रल प्रेस, मुंबई, १९३१.
7. राजवाडे, विश्वनाथ काशिनाथ (संपा.); मराठ्यांच्या इतिहासाची साधने, खंड, महाराष्ट्र साहित्य परिषद, १९०९,
8. सरदेसाई व इतर (संपा.), ऐतिहासिक पत्रे यादी वैगेरे लेख, द्वितीय आवृत्ति, चित्रशाळा प्रेस, पुणे, जुन- १९३०.

मराठी दुय्यम साधने -

9. आपटे, दत्तत्रेय माधव, 'सरकारी आयव्यय (इ.स. १७६३-७३)' तत्कालिन पुणे विद्यापीठास विद्यावाचस्पती पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध, www.dsace.gipe.ac.in/xmlu.

10. कुलकर्णी अ. रा., महाराष्ट्र समाज आणि संस्कृती, डायमंड प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, मे २००८, पृ.
11. जोशी, चिं. ब., 'पेशवाईतील महाराष्ट्राचा आर्थिक इतिहास' लेख अंतर्भूत, भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे त्रैमासिक, संपा. पोतदार द. वा., मुजुमदार, ग. ना., वर्ष १५, अंक २, लेख ६, पृ.६९-७१.
12. ढवळीकर, मधुकर केशव, कोणे एके काळी सिंधू संस्कृती, राजहंस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती दुसरी, ऑगस्ट २००७.
13. बेंद्रे, वा. सि., 'मालोजीराजे व शाहाजीमहाराज यांचे विचिकित्सक चरित्र', पार्श्व पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती-१८ मार्च २०१३, पृ. १०४.
14. मेहंदळे, गजानन भास्कर, श्रीराजा शिवछत्रपती- खंड १, भाग- २, पुस्तक दुसरे, मेहंदळे प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, जानेवारी १९९९.
15. मोरे, डॉ. दि. मा. व रानडे, वि. म., लेख 'पारंपारीक कृषी पद्धती' अंतर्भूत मोरवंचीकर, डॉ. रा. श्री., 'आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण- शिल्पकार चरित्रकोष' खंड १ इतिहास, निर्मन प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, पृ.
16. राहुडकर (डॉ), वा. ब., 'कृषि विकासाची वाटचाल' लेख अंतर्भूत आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण: शिल्पकार चरित्रकोश (संपा.) डॉ मोरवंचीकर रा. श्री.
17. राहुडकर, डॉ. वा. ब., लेख कृषी विकासाची वाटचाल, अंतर्भूत मोरवंचीकर, डॉ. रा. श्री., 'आधुनिक महाराष्ट्राची जडणघडण- शिल्पकार चरित्रकोष' खंड १ इतिहास, निर्मन प्रकाशन, प्रथमावृत्ती.
18. वैद्य, चिं. वि., 'चौथाई आणि सरदेशमुखी' लेख अंतर्भूत, भारत इतिहास संशोधक मंडळाचे, त्रैमासिक, वर्ष १२, अंक १.
19. वत्सजोशी, श. ना., 'चौगूला' समाविष्ट ऐतिहासिक संकिर्ण निबंध, खंड- २, भा. ई. स. म. स्वीय ग्रंथमाला क्र. ६९, त्रैमासिक वर्ष २८, अंक- १-२.
20. जोशी, शं. ना., मराठेकालीन समाजदर्शन, अ. वि. गृह प्रकाशन, पुणे, १९६०.

English Primary Sources-

1. Wad, Ganesh Chimnaji; Selections From Satara Rajas and The Paishwa's Diaries, Part-II, Balaji Bajirav Peishwa, Vol. II, Published by Deccan Vernacular Translation Society, by Parasnis, D. B., Poona
2. Mountstuart Elphinstone, Report on Territories conquered from Paishwa, Government Gazette Press, Culcatta, 1821, www.dspace.gipe.ac.in/xmlui , Page- 30-31.

3. Molesworth's Marathi- English Dictionary, shubhadaa saraswat Prakashan, corrected ninth reprint, May 2013.